

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

САМАРҚАНД ДАВЛАТ ЧЕТ ТИЛЛАР ИНСТИТУТИ

РОМАН-ГЕРМАН ФИЛОЛОГИЯСИ ФАКУЛЬТЕТИ

НЕМИС ФИЛОЛОГИЯСИ КАФЕДРАСИ

ИСЛОМОВА ТУРСУНОЙ
(4.02 немис ўзбек)

Немис ва ўзбек тилларида от валентлиги

5220100-филология (немис тили) таълим йўналиши бўйича
бакалавр даражасини олиш учун

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Илмий раҳбар: доц. К.Номозов

Битирув малакавий иш
“Немис филологияси” кафедраси
мажлисида муҳокома қилинди
ва ҳимояга тавсия этилди

Баённома № ____ “ ____ ” май, 2014 йил

Кафедра мудири

доц. М.Б.Бегматов

САМАРҚАНД – 2014

Мундарижа

I. Кириш.....	3
II. Асосий қисм.....	3
I Боб. Отлар – мустақил сўз туркуми сифатида.....	5
1.1. Сўз туркумлари ҳақида умумий тушунча.....	5
1.2. Ҳозирги немис ва ўзбек тилларидаги отларнинг қиёсий Таҳлили.....	16
II Боб. Отларнинг валентлиги.....	31
2.1. Валентлик ҳақида умумий тушунча.....	31
2.2. Отлардаги валентлик ҳодисаси.....	43
III. Хулоса.....	56
IV. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	58

К И Р И Ш

Ушбу битирув малакавий иш ҳозирги замон немис ва ўзбек тилларида валентлик категориясини ўрганишга бағишланган. Валентлик мавзуси айрим томонларини ҳисобга олмаганда тилшуносликда анча кенг ёритилган масалалар жумласига киради. Айрим томонлари деганда биз тилшунослар ўртасида валентлик бўйича ягона фикрнинг йўқлиги ва турли хил қарашларнинг мавжудлигини назарда тутмоқдамиз. Валентлик муаммоси билан Г.Хельбиг, К.Е. Зоммерфельдт, В.Бондзио, Б.Латоур, М.Д.Степанова, И.К.Қўчқортоев каби тилшунослар шуғулланиб келишган.

Мавзунинг актуаллиги шундан иборатки, валентлик соҳасида айрим ноаниқликлар ва баҳс талаб масалалар мавжуд бўлиб, уларни ечиш бугунги кун учун долзарб бўлиб ҳисобланади.

Ишда кўзда тутилган **мақсад** аввалам бор сўз туркумларини ўрганишнинг тарихига назар ташлаш, отларга хос бўлган хусусиятларни белгилаш ва уларнинг валентлигини ҳар томонлама таҳлил қилиш бўлиб ҳисобланади.

Ушбу мақсад қуйидаги вазифаларни ҳал қилишни талаб қилади:

- сўзларни туркумларга ажратиш тарихи ва ҳозирга бир назар ташлаш;
- немис ва ўзбек тилларидаги отларни қиёслаш йўли билан таҳлил қилиш;
- валентлик категориясига хос бўлган барча хусусиятларни очиб бериш;
- валентликнинг логик-семантик ва синтактик томонларини кўрсатиб ўтиш;
- немис ва ўзбек тилларидаги отларга хос бўлган валентликни қиёсий йўл билан таҳлил қилиш.

Ушбу мақсад ва вазифаларни ҳал қилиш мақсадида ишимизни қуйидаги кўринишда қуришни лозим топдик:

Ушбу масалаларнинг ечими ўзига хос амалий қийматга ҳам эга, чунки у орқали немис ва ўзбек тилларидаги отларга хос бўлган умумий ва фарқ қилувчи томонлар киши кўз ўнгида яққол намоён бўлиб, бу нарса ўз навбатида немис тилини ўрганувчилар учун амалий ёрдам ҳам беради. Ишда келтирилиб чиқарилган хулоса ва натижалардан немис тили грамматикаси бўйича керакли услубий ишланмалар яратиш жараёнида ҳам фойдаланиш мумкин.

Бутун иш давомида келиб чиққан ҳар хил хулосалар ишнинг ниҳоясида умумлаштирилган ҳолда ўз аксини топади.

Ўйлаймизки, ушбу битирув малакавий ишни ўқиб чиққан ҳар бир ўқувчи ўзида валентлик ҳақида керакли тушунчалар ҳосил қилади.

I БОБ. ОТЛАР – МУСТАҚИЛ СЎЗ ТУРКУМИ СИФАТИДА

1.1. СЎЗ ТУРКУМЛАРИ ҲАҚИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

Ҳар бир тилда сўзлар лексик-семантик хусусиятлари, морфологик белгилари, синтактик функцияларига таянган ҳолда айрим группаларга – сўз туркумларига ажратилади.

Бу жиҳатдан улар от, сон, сифат, феъл каби бир неча группаларга бўлинади. Сўзларнинг бундай группалари грамматикада **сўз туркумлари** деб аталади.

Сўзларнинг бирор туркумга мансублигини аниқлаш ва кўрсатишда уларнинг ўзига хос грамматик ва семантик белгилари, қандай сўроққа жавоб бўлиши асос қилиб олинади.

Немис ва ўзбек тилларидаги барча сўзлар муҳим грамматик белгилари ва асосий лексик-семантик хусусиятларига қараб икки катта тўдага бўлинади. Улар мустақил сўзлар ва ёрдамчи сўзлар номи билан аталади. Тилимизда мустақил сўзлар тўдасига ҳам ва ёрдамчи сўзлар тўдасига кирмайдиган, алоҳида бир тўдани ташкил қилувчи ундов-мимикалар, тасвирий сўзлар ва баъзи модал сўзлар ҳам учрайди.

Предмет ва ҳаракат тушунчаларини ёки белги, миқдор маъносини ифодаладиган, гапда мустақил сўроқларга жавоб бўлиб келиб, эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи каби гап бўлаклари вазифасида қўллана оладиган *der Tisch* - стол, *der Baum* - дарахт, *arbeiten* - ишламоқ, *ich* - мен, *zehn* - ўт, *schön* – чиройли каби сўзлар **мустақил сўзлар** дейилади.

Мустақил сўзлар гапда, база ва асос вазифасида келиб, сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчи аффиксларни қабул қилиб келади. Демак, булар ясашиш – турланиш ва тусланиш хусусиятига эгадир. Мустақил сўзларнинг ўзига хос урғулари ҳамда оҳанг – интонациялари ҳам бўлади. Отлар, сифатлар, сонлар, олмошлар, феъллар ва равишлар мустақил сўзлар тўдасини ташкил қилади. Сўз туркумлари доирасида муҳим омил мана шу мустақил сўзлардир.

Гапда турли грамматик вазифаларни бажариш, сўзлар ва гаплар ўртасидаги ўзаро муносабатларни ифодалаш учун хосланган aber -лекин, weil - сабабли, mit – билан кабилар ёрдамчи сўзлар деб аталади. Ёрдамчи сўзларнинг асосий вазифаси мустақил сўзларнинг ё айрим гапларнинг ўзаро грамматик боғланиши учун улар ўртасида турли муносабатларни ифодалашдир. Ёрдамчи сўзлар мустақил сўзлар каби алоҳида тушунчаларни ифодалай олмайди. Шу сабабли улар ёлғиз ҳолатда, сўзлар бирикмасидан ёки гапдан ташқарида қўллана олмайди. Ёрдамчи сўзлар одатда, база ёки асос вазифасида қўлланмайди. Демак, улар сўз ўзгартувчи аффиксларни қабул қилаолмайди. Буларда тусланиш, турланиш ва ясалиш каби морфологик хусусиятлар йўқ. Бундан ташқари, ёрдамчи сўзлар мустақил сўроқларга жавоб бўлиб келаолмайди, гапда эга, кесим, аниқловчи ва тўлдирувчи каби гап бўлаклари вазифасида қўллана олмайди; булар етакчи (бош) урғуга, мустақил сўзлар сингари ўз оҳанг – интонациясига эга эмас.

Ундовлар ва тақлидий сўзлар инсоннинг ҳис - ҳаяжон ва туйғуларини, товушларга тақлид қилиш маъносини англатади: ҳай-ҳай, бай-бай, оббо каби сўзлар инсоннинг кечирмаларини, туйғуларини билдиради; беҳ-беҳ, ту-ту-ту, кишт-кишт, чух каби сўзлар ҳайвон ва паррандаларни чақириш ё ҳайдаш маъносини англатади. Тарс-тарс, қарс-қурс, тарақ-туруқ, шарақ-шуруқ, гумбур-гумбур каби сўзлар табиий товушларга тақлид қилиш маъносини англатади; ялт-ялт, милт-милт каби сўзлар нурнинг турлича товланиш тасаввурини ифодалайди.

Тилдаги сўзларни туркумларга ажратиш билан олимлар қадимдан қизиқиб келишган. Масалан, сўзларни туркумларга ажратиш германистикада узоқ ўтмишга эга. У бугунги кунгача тўлиқ маънода ўз ечимига эга эмас. Бунга сабаб олимлар орасида ягона бир критериянинг йўқлигидир. Бунинг натижасида турли хил сўз туркумлари қайд этилади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, қадимги немис тили даврида сўз туркумлари 9 ёки 10 гуруҳга ажратилган. Бу соннинг икки хил бўлишига сабаб айрим

тилшунослар ўша даврда артиклини сўз туркумлари жумласига киритган, бошқалари эса уни инкор этишган.

Ҳозирги замон немис германистикасида сўз туркумларининг классификация муаммоси кўпгина олимларни қизиқтириб келади ва бу масалани назарий ўрганишга сабаб бўлиб келмоқда. Эндиликда бир-биридан тубдан фарқ қилувчи бир қатор концепциялар мавжуд бўлиб, улар юқорида биз кўрсатиб ўтган сўз туркумларини ўнтагача ажратиш принциpidан четлашишга сабаб бўлади. Бир қатор тилшунослар, биринчи бўлиб Х.Глинц томонидан таклиф этилган сўз туркумларини 5 ёки 6-га ажратиш ҳақидаги назариясига таянадилар. Х.Глинц сўз туркумларини 10-га ажратиш анъанасига қарши чиқади. Унинг фикрича, ушбу классификацияда ягона бир принцип йук бўлиб, ишда бир нечта критериялар аралашиб кетган. Шунинг учун ҳам у сўзларни ягона принцип асосида классификация қилишга интилади. У бу ерда, биринчидан, сўзларнинг семантикасига, иккинчидан, уларнинг морфологик тузилишига катта эътибор қаратади [Glinz, 1965: 120].

Х. Глинц ҳар бир сўз туркумлари гуруҳга "бир хил тузилишга эга бўлган (gleich geprägter) ва бир хил тартибда ўз формасини ўзгартирадиган сўзларни" киритади. Бу жиҳатдан Х.Глинц сўзларни қуйидаги туркумларга ажратади: 1) жараённи ифода этувчи сўзлар (Vorgangswörter - феъллар); 2) предметни ифода этувчи сўзлар (Größenwörter - отлар); 3) отларнинг ёрдамчилари (артикль, олмош, сон); 4) тур ва белгини ифода этувчи сўзлар (Art - oder Merkmalswörter - сифат ва равишлар); 5) юкламалар (Partikeln - боғловчи, предлог); 6) ундовлар. Булар ичида 1), 2) ва 4)-чи гуруҳга кирувчи сўзлар - асосий сўз туркумларини ташкил этади ва **Hauptwortarten** деб атайти. Бу сўз туркумлари ўзига хос белгиларга эга, яъни улардан жараённи ифода этувчи сўзларга тусланиш, асосий сўз туркумларининг қолганларига эса турланиш хос, тур ва белгини акс эттирувчи сўзларга ўз навбатида даражалар бўйича турланиш хос. Юкламаларга эса даражалар хос эмас. Бу ерда шуни кўрсатиш лозимки, Х.Глинц ўзининг "Die innere Form des Deutschen" номли грамматикасида 4) ва 5)-чи гуруҳга кирувчи сўз

туркумлари қаторига "кўрсатиш-сўзларни (Angabewörter) ҳам киритади. Ўз навбатида уларни яна 3 гуруҳга ажратади: Улар: 1) сифатлар (Artwörter), 2) предлог ва боғловчилар (Fügewörter), 3) соф-равишлар (Stellwörter). Бу ерда сифатлар ва сифат-равишлар, яъни сифатдан ясалган равишлар ва равиш сифатида ишлатиладиган сифатлар бир гуруҳ сўз туркумларига киритилган. Глинцнинг фикрича, улар бир хил фикрлашнинг натижаси. Улар ўртасидаги фарқ гап таркибида ҳар хил функцияни бажариши жараёнида намоён бўлади.

"Дуден" грамматикасида сўз туркумларининг классификацияси [Der Große Duden, 192].

"Дуден" грамматикасининг 1959 йилдаги нашрида П.Гребе сўзларни туркумларга ажратишда асосан Х.Глинц принципига қўшилади. Сўз туркумларининг классификацияси даставвал уларнинг семантикасига асосланади. Бу ҳақда у шундай ёзади: "Слова, принадлежащие к той или иной части речи, либо обозначают предметы мира, переносимые в наше сознание при помощи языка, либо способствуют, благодаря их неизменной роли в предложении, сочетанию отдельных значений в единство, путем их связи с миром формальных отношений". Шунга амал қилган П.Гребе Х.Глинц каби фақат бошқача ном билан сўз туркумларини 6 гуруҳга ажратади. Мана улар: 1) феъл, 2) от, 3) сифат, 4) отни бошқарувчи ва ёрдамчи сўзлар (артикуль, олмош, сон), 5) юклама (равиш, предлог, боғловчи, 6) предлог. Феъл, от ва сифатлар ушбу грамматикада "асосий сўз туркумлари" ни ташкил этади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, "Дуден" грамматикасининг кейинги нашрларида турли хил критериялар асос қилиб олинади ва натижада сўз туркумларининг классификациясида ўзгаришлар содир бўлишига сабаб бўлди. Масалан, ушбу грамматиканинг 1966 йилдаги иккинчи нашрида сўзларни классификация қилишда семантик ва морфологик критерия асос қилиб олинган. Синтактик критерия эътибордан четда қолган. Ниҳоят "Дуден" грамматикасининг 1973 йилдаги 3-чи нашрида сўзлар гапдаги турли функцияси ва унга боғлиқ бўлган формал белгиларига кўра классификация қилинади. Кўриниб турибдики, бу ерда сўзлар синтактик ва морфологик

белгилари асосида турларга ажратилади. Сўзларнинг семантик критерияси эса фақат кўшимча белгилар сифатида жалб қилинади. Бу ерда шу нарса диққатга сазоворки, "Дуден" грамматикасининг ҳар учала нашрида сўзларни классификация қилиш принципи ўзгариб турган билан сўз туркумларининг сони ўзгармай қолган.

И. Эрбен томонидан сўз туркумларининг классификация қилиниши.

И.Эрбеннинг классификацияси бироз тафовутни ҳисобга олмаганда Х.Глинц классификациясидан фарқ қилмайди. И.Эрбен сўз туркумлари ҳақида шундай ёзади: "Части речи как группы слов, выполняющих сходные функции и имеющих при употреблении в рамках предложения определенные, характерные отдельных групп, формальные особенности (функциональные индикаторы), и частично занимающие - в соответствии с их функцией - постоянное место в предложении" [Erben, 1964: 18].

И.Эрбен ҳам ўз грамматикасида сўзларни туркумларга ажратишда урта критерияга таянади. Бироқ унинг фикрича, энг асосий критерия-бу семантик критериядир. У айниқса бирон бир процесс ёки ҳолатни аниқлашда жуда кўл келади. И.Эрбен сўз туркумларини 5 гуруҳга ажратади:

1) ҳолат ёки процессни ифода этувчи сўзлар (Zustand - oder vorgangschildernde Aussagewörter - феъллар), 2) атама сўзлар (Nennwörter - отлар), 3) кузатувчи сўзлар (charakterisierende Beiwörter - сифат ва равишлар), 4) боғлама сўзлар (Fügewörter - предлог ва боғловчилар), 5) формал сўзлар (größenbezügliche Formwörter mit situationsbestimmten Funktionswert - олмош).

И.Эрбеннинг ушбу классификацияси Х.Глинц ва П.Гребе классификациясидан деярлик фарқ қилмайди. Бу ерда фақат артикль ўз ўрнини топмаган. У олмошлар таркибига киритилган. Сонлар кузатувчи сўзлар қаторига алоҳида группа сифатида киритилган. Юкламалар гап таркибининг ташқарисига чиқарилган. Ушбу муаллиф ўз классификациясида асосий эътиборни сўзларнинг гапдаги функциясига ва грамматик белгисига қаратади. У ўз навбатида сўзларнинг синтактик ва морфологик белгисини

хам эътибордан четда қолдирмайди. Унинг фикрича, ҳар қандай сўз туркуми гап доирасида маълум бир ролни ўйнайди ва ўзига хос функционал белгига эга. У ёки бу гуруҳга кирувчи ҳар бир сўз ўша туркумдаги сўзлар учун умумий бўлган маънога эга. Эрбен томонидан тақдим этилган сўз туркумларини шартли равишда иккига ажратиш мумкин:

1) "очик" мустақил сўз туркумлари. Уларга а) феъл (тусланиш қўшимчаси билан), б) от (келишик қўшимчаси билан), в) сифат ва равиш (3 та даражаси билан).

2) "ёпик" ёрдамчи сўз туркумлари. Бу ҳам ўз навбатида 3 гуруҳга ажратилади. Улар: а) формал сўзлар (олмош ва равиш олмошлар), б) боғловчи сўзлар (предлог ва боғловчилар), в) гапни характерловчи равишлар (модал ва модал-экспрессив юклама ва равишлар).

В.Юнг классификацияси. И.Эрбен томонидан ишлаб чиқилган анъанавий номли 5 туркум сўз туркумлари В.Юнг грамматикасида ҳам ўз тасдиғига эга бўлган. Ушбу муаллиф ҳам сўзларни туркумларга ажратишда учта критерия доирасида ҳаракат қилади. Ушбу критериялар шакл, маъно ва функция бўлиб, В.Юнг асосий эътиборни сўзларнинг маъносига қаратади. Ҳар бир сўзлар туркуми бир хил тушунча ва бир хил формал белгига эга. Сўзлар бизнинг теварак атрофимиздаги бутун борлиқни ифода этади. Борлиқ-дунё ўзининг ифодасини "предмет тушунчаларида" (Dingwörter-отлар), белги, хусусиятда (Eigenschaftswörter-сифатлар) топади [Jung, 1966: 170].

В.Юнг ҳам ўз грамматикасида сўзларни 5 гуруҳга ажратади: 1) феъл; 2) от (артикуль ҳам унга киритилган); 3) сифат ва равиш; 4) олмош; 5) боғлама сўзлар (предлог ва боғловчилар). Ушбу классификация деярлик тўлиғича И.Эрбенникига мос тушади. Бу ерда фақат артикуль И.Эрбенникидагидек олмошлар билан қўшилмасдан, отларга қўшилгандир. В.Юнгнинг классификациясини анъанавий классификация билан чоғиштириш шуни кўрсатадики, Юнгда сонлар ва юкламалар алоҳида сўз туркумлари сифатида қаралмайди. Сонлар ўз навбатида сифат, от, олмош ва равиш каби сўз туркумларига қўшиб ўрганилади. Юкламалар эса ҳеч қандай сўз туркуми

ҳисобланмайди. Предлог ва боғловчилар морфологик ва семантик хусусиятидан келиб чиқиб, "боғлама сўзлар" деб қаралади. Сифат ва равишлар "аниқловчи" сўз хусусиятига эга бўлишига қарамасдан алоҳида-алоҳида ўрганилади. Чунки улар ўзига хос формал белгига эга, яъни сифатлар турланади, равишлар эса турланмайди. Бундан ташқари сифатлар предметнинг белгисини, равишлар эса иш ҳаракатнинг ўрнини, пайтини ва бошқаларни англатади

Улар гапда от, сифат, равиш каби функцияларни бажариб, баъзан отни бошқариб ҳам келиши мумкин. Шунингдек бу ерда ундов сўзларнинг роли анча ошириб юборилган, яъни улар бутун бир гап эквиваленти сифатида қаралади. Анъанавий классификациядан фарқли равишда ушбу тилшунослар юклама ва модал сўзларни мустақил сўз туркумлари сифатида қарайди.

Юқорида айтилганларни умумлаштириб шуни айтиш мумкинки, қадимги ва ҳозирги немис-германистлари ишларида сўз туркумларининг аксарияти такрорланади. Фақат уларнинг баъзиларида улар турли хил номлар билан аталган. Классификация жараёнида улар турли хил критерияларга таянишади.

Рус тилшунослари грамматикаларидаги сўз туркумларининг классификацияси немис германистлариникидан ва бошқа давлатлардаги олимларникидан айрим томонлари билан фарқ қилади. Бироқ бир қараганда улар ҳам сўз туркумларини 9 ёки 10 гуруҳга ажратиш тенденциясини сақлаб келади. Бироқ айримлари бу сонни янада қўпайтиришга ҳаракат қилишади. Агарда немис ва рус тилшуносларининг классификацияси бир-бири билан қиёс қилинса, уларнинг ҳар иккаласида ҳам критерияларнинг иеурархияси мавжудлиги кўзга ташланади. Бироқ айнан мана шу иеурархия рус ва немис тилшунослари ўртасида бир хил эмас.

Барча рус тилшуносларининг ишларида сўз туркумлари классификациясида асосий эътибор семантик критерияга қаратилади. Бу ерда асосий ролни сўзларнинг лексик маъноси эмас, балки ўша сўз туркумларининг барчасига хос бўлган семантика ўйнайди. Бу ҳақда Г.В. Колшанский ўз фикрини қуйидагича изҳор этади: "Определение языка как материальной действительности мышления включает в себя существенные свойства языка, и указывает, прежде всего на необходимость выявления той стороны языка, которая непосредственно связана с содержанием мышления" [Колшанский, 1965: 9].

Навбатдаги иккита муҳим критериялар грамматик категория ва синтактик функциялар бўлиб ҳисобланади. Булардан ташқари бу ерда сўзларни туркумларга ажратишда ўша сўзларнинг бошқа сўзлар билан синтактик алоқага киришуви ва валентлиги ҳам ҳисобга олинган. Шунингдек бу жараёнда тўртинчи критерия қилиб сўз яшаш принципи олинган. Бу критерия жуда муҳим бўлсада, факультативдир.

XX-асрнинг 30-70-чи йилларида рус тилшунослари орасида немис тилидаги сўз туркумларини 9-10 гуруҳга ажратиш кенг тарқалган эди. Масалан, Л.Р.Зиндер ва Т.В.Строевалар немис тилидаги сўзларни туркумларга ажратишда икки принципга асосланишган [Зиндер, Строева. 1957: 60].

1. Синтактик принцип. Бу ерда сўзларнинг мустақил сўз туркуми сифатида намоён бўлиш имконияти ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бунга боғлиқ тарзда сўзлар иккига, яъни мустақил ва ёрдамчи сўз туркумлари гуруҳига ажратилади.

2. Морфологик принцип. Бу ерда сўзларнинг ўзгариши / ўзгармаслиги асос қилиб олинади.

Бу икки принципга асосланган тарзда Л.Р.Зиндер ва Т.В.Строевалар немис тилида сўзларни 9 гуруҳга ажратишган: 1) от, 2) сифат, 3) сон, 4) олмош, 5) феъл, 6) равиш, 7) предлог, 8) боғловчи, 9) юклама. Муаллифлар артиклни сўз туркумлари каторига қўшишмайди. Уларнинг фикрича, артикль, биринчидан,

хеч қандай мустақил маънога эга эмас. Иккинчидан, у алоҳида келиш билан хеч қандай сўз туркумини ҳосил қилмайди. Бу ерда модал сўзлар ҳам алоҳида бир сўз туркуми сифатида қаралмасдан, улар равишлар гуруҳига киритилган. Л.Р.Зиндер ва Т.В.Строеваларнинг соҳадаги хизматлари жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) германистикада биринчи бор артикль, ҳолат категорияси, модал сўзлар каби тушунчалар кўтарилди;

2) сифатдошларни феъллардан ажратиб бўлмаслигини исботлаб беришди;

3) олмошлаган равишларнинг маъно жиҳатдан олмошларга яқинлигини, функциясига кўра предлогли конструкцияларни алмаштираолишини кўрсатиб бераолади.

Ушбу муаллифлар грамматикасида ҳар бир сўз туркумининг ясалиш принципини очиб беришган. Бунга фақат ундов сўзлар киритилмаган.

М.Д.Степанова ўзининг немис тилида сўз яшаш мавзусига бағишланган ишида сўз туркумлари мавзусига ҳам тўхталади. У сўзларни ясалиш йўлларига қараб классификация қилишга интилган. Ушбу муаллиф анъанавий классификацияга амал қилган ҳолда сўзларни икки туркумга ажратади: 1) мустақил сўз туркумлари; 2) ёрдамчи сўз туркумлари. Мустақил сўз туркумлари қаторига от, сифат, олмош, феъл, равиш киритилган бўлса, предлог, боғловчи ва артиклни ёрдамчи сўз туркумлари деб ҳисоблайди. Бироқ бу ишда модал сўзлар ва юкламалар мустақил сўз туркумларига ҳам, ёрдамчи сўз туркумлари қаторига ҳам кирмайдиган сўзларнинг алоҳида тури деб қаралади.

М.Д.Степанова ўз ишида сўзларни туркумларга ажратишда уларнинг лексик-категориялик принципига асосланади ва ҳар бир сўз туркумини даставвал ясалиш принципи билан таърифлайди.

Е.И.Шендельс ҳам асосан М.Д.Степанованинг фикрига қўшилиб, немис тилидаги сўз туркумларини 10 гуруҳга ажратади. Бу ерда ҳам юкламалар хеч қайси бир сўзлар туркумига кирмайдиган сўзлар гуруҳи деб ҳисобланади.

Е.И.Шендельс ўз ишида сўзларни туркумларга ажратишда даставвал уларнинг семантикасидан келиб чиқади ва кейин уларнинг грамматик категорияси ва парадигмасига таянади. Парадигмани талқин қилиш жараёнида уларнинг ясалиш принципига ҳам катта эътибор қаратади. Бу ерда артикль алоҳида сўз туркуми сифатида қаралмасдан, от билан бирлашган ҳолда ўрганилади. Асосий эътибор артикльларнинг аниқлик ва ноаниқликни ифодалаш хусусиятига қаратилади. Модал сўзлар сўзловчининг гап мазмунига бўлган муносабатини ифодаловчи равишларнинг алоҳида бир тури сифатида қаралади. Шундай 10 гуруҳга ажратиш билан бир қаторда артикль ва модал сўзларни алоҳида ўрганишни таклиф қилади [Шендельс, 1958: 14].

Е.В. Гулыга ва М.Д.Натанзон ҳар бир сўз туркумига кирувчи сўзлар қуйидаги белгиларга эга бўлиши керак, деб ҳисоблайди.

- 1) умумий лексик маънога;
- 2) грамматик категорияларнинг умумийлигига; гапда муайян синтактик функцияга; бошқа сўз туркумлари билан бирикиш қобилиятига; бир хил сўз яшаш принципига [Гулыга, Натанзон, 1962: 21].

Бу муаллифлар сўз туркумларини 10 гуруҳга ажратишади. Ундовлар алоҳида гуруҳ сифатида қаралади. Модал сўзлар мустақил сўз туркуми сифатида ажратилади. Бу нарса германистикада янгилик бўлиб ҳисобланади. Чунки шу пайтгача ҳеч қайси бир тилшунос модал сўзларни мустақил сўз туркуми сифатида қарамаган. Артикль от билан қўшиб ўрганилади ва у отларнинг аниқ ва ноаниқлиги, ҳамда грамматик категориясини кўрсатиб келади, деб ҳисоблайди. Ҳар бир сўз туркумининг сўз яшаш принципи китобда кенг доирада ўз аксини топган.

- 1) биринчи қатлам - 6 та мустақил сўз туркумлари;
- 2) иккинчи қатлам - модал сўзлар;
- 3) учунчи қатлам - ёрдамчи сўзлар;
- 4) тўртинчи қатлам – юклама.

XX-асрнинг 70-80 йилларида германистиканинг машхур олими В.Г.Адмони сўзларни туркумларга ажратишда турли-туман критерияларнинг ўзаро муносабатини ҳисобга олиш керак деган ғояни олға суради [Адмони, 1972: 62-89]. У сўзларни 12 турга ажратиш жараёнида инкор сўзларни ҳам сўз туркуми деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, бунга сабаб инкор сўзларнинг негатив маънога эга бўлиши ва уларнинг "n" га тугайдиган ўзак морфемага тугашидир. Бироқ баъзи тилшунослар В.Г.Адмонининг бу фикрига эътироз билдиришади. Улар ўз фикрларини инкор сўзларда парадигматик ва синтагматик кўрсаткичларнинг йўқлиги билан исботламоқчи бўлишади.

О.И.Москальская немис тили сўз бойлигида сўзларнинг 14 гуруҳи мавжудлигини кўрсатади. У сўз туркумларини 4 гуруҳга ажратади.

1 гуруҳ. Мустақил сўз туркумлари: от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш.

2 гуруҳ. Ёрдамчи сўз туркумлари: предлог, боғловчи, юклама, боғлама феъллар, ёрдамчи феъллар, артикль.

3 гуруҳ. Модал сўзлар.

4 гуруҳ. Юкламалар. [Москальская. 1956: 37].

О.И.Москальская сўз туркумларини бундай тўрт гуруҳга ажратиш - немис тилининг ўзига хос хусуияти, деб ҳисоблайди. У сўзларни туркумларга ажратишда қуйидаги принципларга таянади: а) сўзларга хос бўлган умумий маъно; б) синтактик функция; в) уларнинг морфологик тузилиши.

Ўзбек тилшуноси Т.З.Мирсоатов ҳам немис тилидаги сўзларни туркумларга ажратиш борасида қимматли фикрларни билдирган. У немис тилида сўзлар қуйидаги белги хусусиятлари асосида туркумларга ажратилади, деб ҳисоблайди.

1) Сўзнинг лексик маъносининг характерига кўра. Масалан: die Stadt, fliegen, klein сўзларининг маъно характери турлича бўлгани учун, улар турли сўз туркумларига мансуб. Предмет маъносини англатиш отлар учун характерли бўлса, иш-ҳаракатни ифода этиш феъллар учун характерли, предмет белгисини англатиш эса сифатлар учун характерли ва ш.к. Лекин laufen ва der Lauf, warm ва die Wärme каби сўзларнинг

қиёси шуни кўрсатадики, фақат сўзнинг лексик маъно характерининг ўзи сўз туркумланини аниқ белгилаш учун етарли белги бўла олмайди. Чунки laufen ва der Lauf сўзлари турли сўз туркумига тегишли бўлишига қарамай, ҳаракат маъносини англатади: warm ва die Wärme сўзлари белги маъносини ифодалайди. Ҳолбуки, laufen ва der Lauf, warm ва die Wärme сўзларини бир категорияга киритиб бўлмайди. Гарчи бу сўзларнинг маънолари бир-бирига ўхшаш бўлса-да, лекин буларнинг ҳар бири бирор бошқа сўз туркумига оид бўлган бошқа белгиларига кўра бир-биридан фарқ қилади. Шунга кўра laufen ва der Lauf сўзларининг биринчиси феълга, иккинчиси эса отга тегишлидир.

2) Грамматик категория ва у билан боғлиқ бўлган форма яшаш системасига кўра.

Юқорида қиёс қилинган laufen ва der Lauf оти келишик, род, сон, аниқлик ва ноаниқлик категорияларига эга. Феъл эса шахс ва сон бўйича тусланади, у замон формаларига, уч майлга ҳам эга: ўтимли феъллар эса аниқ ва мажхул даража формаларига эга.

3) Сўз туркумининг учунчи белгиси маълум бир категорияга оид бўлган сўзнинг гаптаги асосий синтактик функциясига кўра. Масалан: laufen феъл булгани учун у тусланадиган формада қўлланганда кесим вазифасида ишлатилади. От учун энг характерли бўлган функция унинг эга ва тўлдирувчи вазифасида қўлланишидир.

4) Сўз туркумининг тўртинчи белгиси маълум сўз туркумига хос бўлган сўз яшаш, форма яшаш системасига кўра. Чунончи ҳар бир сўз туркуми ўзининг сўз яшаш системасига эга. Масалан: -ung, -heit, -keit, -schaft, -tum,, -e в.б. суффикслар отларга характерли; -bar, sam, -ig, -lieh в.б. [Мирсоатов, 1980б 6-30].

1.2.ҲОЗИРГИ НЕМИС ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДАГИ ОТЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

От предметлик тушунчасини ифодаловчи мустақил сўз туркумидир. От туркумидаги сўзлар предмет тушунчасини немис тилида сон, эгалик,

род, келишик ва аниқлик – ноаниқлик каби категориялар орқали ифодаласа, ўзбек тилида бу нарса эгалик, сон, келишик категориялари орқали ифодаланади. Ҳар иккала тилда ҳам бирлик сондаги отлар муайян предметни, ҳодисани ёки тушунчани ифодалаб келади: (das Heft - дафтар, die Schule - мактаб, das Kind - бола). Бундан ташқари немис тилидаги айрим бирлик сонда турган отлар жамловчи маъносини ҳам англашиб келиши мумкин. Масалан: die Menschheit -инсоният, das Volk – халқ. Ўзбек тилида эса грамматик нуқтаи назардан ўз ифодасига эга бўлган жамловчи маъносидаги отлар йўқ. Улар фақат лексик томондан ўз ифодасига эга бўладилар. Қиёсланг:

халқ - das Volk

бола-чақа – die Kinderwelt.

Кўплик сондаги отлар ҳар иккала тилда ҳам бир қатор отларни ифодалаб келади: die Kinder – болалар; die Bücher – китоблар.

Отлар хос бўлган яна бир хусусиятлардан бири, уларнинг ҳар қандай гап бўлаги вазифасини бажариб келишидир.

Немис тилидаги айрим отларнигина ҳисобга олмаганда барча отлар артикл билан ишлатилади. Чунки айнан артикль отга хос бўлган барча грамматик категорияларни кўрсатиб келади. Артикл отларнинг аниқ ёки ноаниқлигидан ташқари отларнинг қайси келишикда турганлигини кўрсатиб келади. Чунки ҳозирги замон немис тилида отларнинг келишик кўшимчаси деярлик ривожланмаган. Қиёсланг:

Женский род	Кучсиз турланиш	Кучли турланиш
N. die Frau	der Knabe	das Kind
G. der Frau	des Knaben	des Kindes
D. der Frau	dem Knaben	dem Kind (e)
Ak. die Frau	den Knaben	das Kind

Отларнинг кўпликда турланиши:

N. die Frauen	Knaben	Kinder
G. der Frauen	Knaben	Kindern

D. den Frauen	Knaben	Kinder
Ak. die Frauen	Knaben	Kinder

Бундан ташқари артикл отларнинг қайси родга мансублигини кўрсатувчи ягона восита бўлиб ҳисобланади. Қиёсланг: der Hund das Heft, die Tür usw. Артикл яна отларнинг сонини ҳам кўрсатиб келувчи белги бўлиб ҳисобланади. Бунда айрим пайтлар отларнинг умлаут ёки тегишли кўшимча олиш ҳолатлари ҳам кузатилади. Қиёсланг:

das Heft – die Hefte; das Buch – die Bücher; der Vogel – die Vögel.

Айрим пайтлар фақат биргина артикл отларнинг кўплик сонда эканлигини кўрсатувчи ягона белги ҳам бўлиб келиши мумкин. Масалан:

das Mittel – die Mittel

der Wagen – die Wagen

Немис ва ўзбек тилларидаги отларга хос бўлган грамматик категорияларни қиёслаш шуни кўрсатадики, немис тилида род категорияси мавжуд бўлган ҳолда у ўзбек тилида йўқ. Шунингдек ўзбек тилида эгалик категорияси мавжуд бўлган ҳолда, у немис тилида мавжуд эмас. Сон ва келишик категорияси эса ҳар иккала тилга ҳам хосдир.

Немис тилига лексик-грамматик йўл билан ҳосил қилинадиган жонли-жонсиз предмет категорияси хос. Бу нарса wer? ёки was? сўроқлари орқали аниқланади. Масалан:

Wer sitzt dort?

Dort sitzt Karim.

Ўзбек тилида ҳам отлар жонли ёки жонсиз гуруҳларга ажратилади. Бироқ бу ерда фақат фикрлаш қобилятига эга бўлган жонли предметларга (инсонларга) нисбатан **ким?** сўроғи ишлатилади. Шунинг учун айнан мана шу сўроққа жавоб бўладиган отлар – жонли, қолганлари эса жонсиз деб юритилади.

Wer?, was? сўроқ сўзларининг ишлатилиши борасида немис ва ўзбек тилларида айрим фарқлар мавжуд. Чунончи, немис тилида wer? ва was?

сўроқ сўзлари немис тилида фақат бирлик формада ишлатилса, улар ўзбек тилида бирлик ва кўплик кўринишларида қўлланилади. Қиёсланг:

Wer kommt?	-	Ким келаяпти?
	-	Кимлар келаяпти?
Der Student kommt.	-	Судент келаяпти.
	-	Студентлар келаяпти.

Айнан мана шу тафовут немис тилини ўрганувчи ўзбеклар учун айрим чалкашликларни келтириб чиқаради.

ГРАММАТИК РОД КАТЕГОРИЯСИ

Грамматик род категорияси фақат немис тилигагина хосдир. Бу тилда барча отлар уч гуруҳга ажратилади. Улар: мужской, женский ва средний родлардир. Грамматик род немис тилида синтактик йўл орқали белгиланади, яъни бунинг учун сифат, олмош, сон ва ўша от билан бирикувчи яна бир иккинчи от ёрдамга келади. Масалан:

ein grüner Wald, ein breites Fenster, eine breite Tür, dieses Buch, diese Wiese.

Немис тилида отнинг грамматик родини кўрсатувчи асосий белги – бу артиклдир. Жонли отларни родга ажратиш учун уларнинг биологик жинси асос қилиб олинади. Масалан:

der Knabe, der Vater, der Student, der Mann, der Fahrer, die Mutter, die Tochter, die Frau, die Studentin, die Tante usw.

Атоқли отларнинг родини аниқлашда шу нарса кўзга ташланадики, кўпинча улардаги род ва жинс белгилари бир-бирига мос тушади. Қиёсланг:

der Ochs – хўкиз; die Kuh – сигир.

der Mann – эркак киши; die Frau – аёл киши.

Бироқ бу нарсани турдош отларга нисбатан айтиб бўлмайди. Чунки бир хил кўринишга ва бир-бирига ўхшаш бўлган айрим отлар турли родларга мансуб бўлиши мумкин:

der Tisch, das Fenster, die Tür.

Род тушунчаси ҳар иккала тилда ҳам лексик йўл билан ўз ифодасига эга бўлиши мумкин. Қиёсланг:

Ота - der Vater; она - die Mutter; ўғил бола - der Knabe, қиз бола – das Mädchen; ҳўкиз – der Ochs; сигир – die Kuh; хўроз – der Hahn; товук – das Huhn.

Синтактик йўл билан ҳам род тушунчаларини бир-биридан ажратиш мумкин. Қиёсланг:

тикувчи эркак	- der Schneider
тикувчи аёл	- die Schneiderin
ўқитувчи (эркак)	- der Lehrer
ўқитувчи (аёл)	- die Lehrerin

Морфологик йўл билан ҳам ўзбек тилида родларни бир-биридан ажратиш мумкин. Н.К. Дмитриев бунинг иккита йўли борлигини кўрсатади [Дмитриев, 1952: 124]:

а) араб тилидан кириб келган “–а” суффикси орқали:

Мужской род:

Ҳаким

Шариф

Олим

Муаллим

Женский род:

Ҳакима

Шарифа

Олима

Муаллима

Бу хилдаги услуб рус тилида мавжуд бўлган ҳолда, у немис тилида йўқ. Масалан:

Александр - Александра

Валентин - Валентина

б) фамилияларга кўшиладиган “–а” флексия орқали:

Валиев - Валиева

Алиев - Алиева

Рахимов - Рахимова

Немис тилида бунинг ҳам эквиваленти йўқ. Немис тилидаги қўшма отларнинг грамматик родини ўзлаштириб олиш ўзбек ўқувчиси учун анча қийин кечади. Немис тилидаги қўшма отлар бир нечта компонентлардан ташкил топган бўлса, унинг грамматик роди у сўзларнинг энг охиргиси орқали белгиланади. Масалан:

Die Tasche – n + das Tuch = das Taschentuch.

ОТЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ

Немис тилида от яшаш учун бир қатор суффикслар ишлатилиб, у энг сермахсул услубдир. Масалан, шахснинг касбини англатувчи отларни яшаш учун - er, - ner, - ler, ling суффикслари кенг кўламда ишлатилади.

der Arbeiter, der Schaffner, der Tischler, der Amerikaner, der Lehrling.

Чет тилидан кириб келган интернационал сўзларни яшаш учун кўйидаги суффикслар ишлатилади: - ist, - ant, -ismus, - tion:

der Kommunist der Adjutant, der Imperialismus, die Revolution.

Энг кўп тарқалган суффикслар жумласига кўйидагилар киради: - ent, - nom, - log, - soph, - et, - at, -ot, - al, - ik. Мана мисоллар:

der Agranom, der Philolog, der Philosoph, der Partisan, der Offizier, die Revolution.

Кичрайтириш маъносига эга бўлган отларни яшаш учун – chen, - lein суффикслари кўлланади:

das Mädchen, das Büchlein.

Немис тилида отларни яшаш учун суффикслардан ташқари айрим префикслар ҳам кўлланади. Улар ge - , ur - , un - , miß - , erz – префиксларидир: das Gebirge, der Urwald, das Unglück, die Mißernte, die Erzbischof.

Булардан ташқари немис тилида отларни суффиксларсиз Ablaut йўли билан яшаш имкониятлари ҳам мавжуд. Қиёсланг:

binden - der Band, der Bund;

springen - der Sprung

schneiden - der Schnitt.

Немис тилида исталган инфинитив формасидаги феълдан средний родга мансуб от яшаш мумкин. Қиёсланг:

Schreiben – das Schreiben, lernen – das Lernen.

Ўзбек тилида отлар қуйидаги усуллар билан ясалади: 1. Аффикслар қўшиш билан, яъни морфологик усулда: *кира-каш, иш-чи, пахта-зор, мард-лик* каби. 2. Синтактик усулда, яъни сўзлар бирикуви ёки қўшилиши билан қўшма, қисқартма ва жуфт отлар ясалади.

Отларнинг ясалишида морфологик ва синтактик усуллар бошқа усулларга караганда махсулдор бўлиб, у бевосита грамматикага тааллуқлидир.

Аффикслар қўшиш билан, яъни морфологик усул билан от яшашда сўзларнинг ўзак ёки негизига махсус от ясовчи аффикс қўшиш йўли билан янги ясама от ҳосил қилинади: *ёз — ёзув, ёзувчи, ёзувчилик* каби.

Ўзбек тилида отлар феъллардан, сифатдош, сон ва ундов феъллардан, шунингдек отларнинг ўзидан ҳам ясалади. Отларнинг энг кўп қисми феъллардан ва баъзан сон ва олмошлардан ясалади.

Феъллардан от ясалганда, от ясовчилар феълларнинг буйруқ майли формасига қўшилади, чунки феълларда буйруқ майли формаси ўзак ва негизга тенг бўлади. Бошқа сўз категорияларидан от ясалганда, аффикслар ясама сўз негизлар ҳам қўшила беради. Масалан, *тер — терим, теримчи, теримчилик* каби.

Ўзбек тилида ўзаклар кўпинча, жуда қисқа бўлиб, ундаги бирор товушнинг ўзгариши ўша сўзнинг маъносини ўзгартириб юборади, шу сабабдан ҳам ўзак деярлик майлли.

Ўзбек тилида турли от ясовчилар воситасида бир ўзи бир неча янги сўз ҳосил қилса бўлади: *ёз — ёзув, ёзувчи, ёзувчилик, ёзма, ёзиш, ёзишма, ёзарлик, ёзилувчи, кўрсаткич* каби.

Аффикслар қўшиш билан от яшашда қўлланувчи отчилар ўзларининг лексик-семантик хусусиятларига кўра қуйидаги гуруппаларга бўлинади:

1. Конкрет от ясовчи аффикслар.
2. Абстракт от ясовчи аффикслар.
3. «Субъектив баҳо» ифодаловчи аффикслар.

Ҳозирги ўзбек тилида конкрет от ясовчи аффикслар. Мисоллар: *-чи*: ёзувчи, ўқувчи, спортчи, подачи, қариндош, мактабдош, суҳбатдош, боғбон, пахтакор, шоликор, кира-каш, сураткаш, чизмакаш, ошпаз, кабобпаз, *-боз*: қиморбоз, беданабоз... *-хўр*: нонхўр... *-хон*: ғазалхон, газетхон... *шунос*: тарихшунос, адабиётшунос.. *-дор*: боғдор, ҳосилдор... *-ист*: материалист, лист ва бошқалар.

Абстракт от ясовчи аффикслар от, сифат, сон, олмош, равишларнинг ўзак ёки негизларига қўшилиб, уларда тракт маъноли отларни ясайди. Абстракт маъноли от аффикслар қуйидагича:

-лик –лик аффикслари от, сифат, сон, равиш, баъзан бош ва модал сўзлардан белги-хусусият ифодаловчи ясайди: болалик, гўдаклик, оналик (отдан ясалган); яхши, гўзаллик, мардлик, енгилтаклик, қўрқмаслик (сифатдан) лик, секинлик (равишдан); бирлик, ўнлик (сондан); малик, ўзлик (олмошдан); борлик (модал сўздан) каби. *–лик* аффикси конкрет предмет отларига қўшилганда, кўп конкрет нарса, бирор нарсага мўлжалланган ёки ўша нарсага яроқли саналган предмет отини билдиради: *кийимлик, тўнли* каби. Бундай отлар сифат ўрнида ҳам қўлланиши мумкин: *тўнлик беқасам, йиллик план, ошлик масаллик* каби.

-чилик, -гарчилик аффикслари билан ясалган отлар бирор турмуш ҳодисаси ёки кайфият, баъзан пайт-мавсум маъносини аиглатади: *хурсандчилик, пахтачилик, ўртоқчилик, ўзибўларчилик, обломовчилик, қурроқчилик* каби.

/ -изм аффикси ўзак ёки негиздан англашилган предмет тушунчаси билан боғланган турли абстракт тушунчаларни ифодаловчи отларни — билим номи, ижтимоий-сиёсий, ҳаракат, ҳолат, ҳодиса, белги

каби маънолардаги абстракт отларни ясайди: *марксизм, ленинизм, дарвинизм, коммунизм, демократизм, материализм, магнитизм, туризм, реализм, оптимизм* каби.

' *-иш, -иши*, аффикслари феълларга қўшилиб, ўзак ёки негиздан англашилган иш-харакат, ҳолат, ўрин, предмет ёки ҳодиса маъноларини ифодаловчи абстракт от ясайди: *ўқиш, қарғиш, ётиш, йиғилиш, қурилиш, урушиш* каби.

-чи, -инчи аффикслари феълнинг ўзак ёки негизига қўшилиб, кишидаги руҳий ҳолатни, кайфиятни билдирувчи абстракт маъноли от ясайди: *ишончи, таянчи, соғинчи, ўтинчи, севинчи, қўрқинчи* каби.

-ва, -ув аффикслари феъл ўзакларига қўшилиб, иш, процесс маъноларини англатадиган абстракт от ясайди: *қув, тўқув, сайлов, тергов* каби.

«Субъектив баҳо» ифодаловчи формалар отларга қўшилиб, субъектнинг шахс ёки предметга турлича муносабатини ифодалаш учун хизмат қилади.

«Субъектив баҳо» ифодаловчи формалар сўз ўзгартувчи ва сўз ясовчи аффикслардан фарқ қилади. Одатда, сўз ясовчи аффикслар сўзнинг реал маъносини бутунлай ўзгартиб юборади, «субъектив баҳо» ифодаловчи формалар эса сўзга қандайдир қўшимча субъектив маъно беради ва нутқнинг тасвирийлиги, ифоданинг бадийлиги учун хизмат қилади.

«Субъектив баҳо» ифодаловчи аффикслар фақат отларга қўшилиши, ўзи қўшилган сўзнинг лексик маъносини бутунлай ўзгартириб юбормаслиги каби хусусиятлари билан бошқа от ясовчи аффикслардан фарқ қилади. Ўзбек тилида «Субъектив баҳо» ифодаловчи форма характерлиси кичрайтиш ва эркалатиш маъноларини билдирувчи аффикслардир.

Кичрайтиш маъносини билдирувчи аффикслар, асос *-чак, -чоқ, (-чиқ.)* кабилар бўлиб бу аффиксларни олувчилар ўз лексик маъносига кўра, қўшимча равишда ҳам билдиради.

Икки ёки ўндан ортиқ сўзларни — ўзак ё негизни бирор йўсинда бириктириб, бир предметни англатувчи от ясалиш синтактик усул билан от ясалиши дейилади, масалан, босволди, белбоғ каби.

Синтактик усул билан қўшма, таркибли, қискартма ва жуфт отлар ясалади.

Қўшма от. Бир бош урғу билан айтилиб, икки ва ўндан ортиқ сўзлар — ўзакларнинг маъно ва грамматик жиҳатдан ўзаро бир-бирига узвий қўшилиш йўли билан тузилган отлар қўшма отлардир. Уларни ташкил этган қисмлар орасидан синтактик алоқа кучсизлашган бўлади.

Қўшма от составидаги сўзларнинг биринчиси, кўпинча кейингисини аниқлаб келади. Бунда:

а) биринчи қисмга иккинчининг қарашли эканлиги, унга хослиги, унинг бир тури эканлиги ифодаланади: кўзойнак, лампашиша, машинаип, тошқайчи каби;

б) иккинчи қисмнинг биринчидан англашилган ўринга, пайтга муносабати, унинг жинси, нимадан ишланганлиги билдирилади: торолча, отқулоқ, номозшомгул, мисбаркаш, белбоғ каби;

Таркибли отлар. Бу тип отлар бир неча сўзлардан ташкил топган бўлиб, партия, давлат органлари, муассаса, ташкилот номлари кабиларни билдиради: Ўзбекистон Министрлар Совети, Ўзбекистан Фанлар академияси, Тошкент Давлат университети каби.

ОТЛАРДА ЭГАЛИК КАТЕГОРИЯСИ

Бошқа туркий тиллардаги сингари ўзбек тили отларига эгалик категорияси хосдир. Бу ерда қисқартма отлар. Юқоридагидай турғун сўз бирикмаларини маълум даражада қисқартириш натижасида ихчамликка эришилади. Шу мақсадда қисқартирилган отлар қисқартма отлар ёки аббревиатура дейилади. Масалан: Москва Давлат Университети—*МДУ*, район комитети — *райком* каби. *Жуфт* отлар. Жуфт отлар одатда умумийлик, жамлик маъноларини англатиб, бош келишидаги икки сўзнинг грамматик тенг боғланишидан ҳосил бўлади.

ОТЛАРДА СОН КАТЕГОРИЯСИ

Ҳар иккала тилда ҳам от туркумидаги сўзлар гапда предметларнинг бирлик сон маъносини ва кўплик маъносини ифодалай олади. Бирлик ва кўплик формаларига эга бўлиш отларда грамматик сон категорияси ҳисобланади.

Немис ва ўзбек тилларида отларнинг кўплик формасини яшаш бири-биридан тубдан фарқ қилади. Немис тили учун хос бўлган асосий белгилардан бири бу ерда кўплик учун махсус артиклнинг ишлатилишидир. Барча роддаги отлар учун кўпликда биргина “die” артикли ишлатилади:

der Wagen – die Wagen, der Brunnen – die Brunnen.

Бироқ кўпинча кўплик сондаги отларда артиклдан ташқари яна тегишли суффикслар ёки умлаут ҳам қўшилган бўлади. Қиёсоанг:

das Bild – die Bilder, das Buch – die Bücher, das Kind – die Kinder.

Немис тилида отларнинг кўплик сонини яшашнинг 5 хил тури бор. Уларнинг барчасида биринчи навбатда артикл ўзгаради, ундан кейин тегишли кўплик сон ясовчи аффикслар қўшилади.

Ўзбек тилида отларнинг кўплик формасини яшаш жуда осон бўлиб ҳисобланади. Унинг битта йўли бор. У ҳам бўлса “-лар” суффиксидир.

Ушбу суффикс барча отларга қўшилади. Кейин эса тегишли келишик кўшимчалари қўшилади. Қиёсланг:

мактаб – мактаблар, мактабларнинг, мактабларда, мактаблардан, мактабларни.

ОТЛАРДА КЕЛИШИК КАТЕГОРИЯСИ

Келишик категорияси от ёки отлашган феълга, отга ёки бошқа бирор сўзга грамматик алоқасини – гап тузулишида гап бўлаклари ўртасидаги муносабатларни англатадиган грамматик категория бўлиб, махсус суффикслар билан ифодаланади. Келишик аффикслари от ёки отлашган сўзнинг гапдаги синтактик вазифасини кўрсатади.

Отларнинг келишиклар бўйича ўзгариши турланиш деб аталади. Немис ва ўзбек тилларидаги келишиклар на фақат сон жиҳатдан, балким англатган маъносига кўра ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Келишиклар отларнинг англатган маъноси билан чамбарчас боғлиқдир. Масалан, агарда немис тилидаги от эга функциясини бажариб келиши лозим бўлса, албатта у бош келишикда туриши керак. Тўлдирувчи функциясини бажарганда эса от датив ёки аккумулятив келишигида келади. Масалан:

Die Bourgeoisie hat das Land der Herrschaft der Stadt unterworfen.

Отлар аниқловчи функциясини бажарганда эса улар қаратқич келишигида келади.

Das Buch meines Vaters liegt auf dem Tisch.

Немис ва ўзбек тилларидаги отлар турланиш жиҳатдан ҳам бир-биридан фарқ қилади. Немис тилида отлар бирлик ва кўпликда турли хил турланишга эга бўлса, улар ўзбек тилида бир хил турланиш бўйича турланади. Немис тилида турланишнинг асосий кўрсаткичи – бу артиклар бўлиб ҳисобланади. Булардан ташқари немис ва ўзбек тилларида келишиклар сон жиҳатдан ҳам бир-биридан фарқ қилади. Немис тилида уларнинг сони тўртта бўлса, ўзбек тилида олтитадир.

Бош келишик (der Nominativ)

Бош келишикдаги от немис тилида wer?, was? ўзбек тилида эса ким?, нима? сўроқларига жавоб бўлиб келади. Ўзбек тилида бош келишикдаги от – эга ёки от кесим функциясини бажарса, немис тилида у булардан ташқари яна кесимнинг ўзгармас қисми сифатида ҳам намоён бўлади. Қиёсланг:

Der Dichter hat neue Gedichte geschrieben.

Шоир янги шеърлар ёзган.

Goethe ist ein Dichter.

Гёте – шоир.

Ўзбек тилидаги бош келишикнинг ишлатиш доираси немис тилиникига нисбатан кенгроқдир. Қиёсланг:

1. Балиқ сузади - эга
2. Балиқ тутаяпман - тўлдирувчи
3. Балиқ ёғи - аниқловчи

Демак, немис ва ўзбек тилларидаги бош келишик гапдаги функцияси бўйича бир-бирига мос тушмайди.

Қаратқич келишиги (der Genitiv)

Немис тилидаги қаратқич келишигининг ишлатилиш доираси анча кенг. У от билан ҳам феъл билан ҳам кўшилиб ишлатилади. У бажарадиган синтактик функция куйидагилардан иборат:

1. Аниқловчи. Das Haus stand am Rande **der Stadt**.
2. Тўлдирувчи. Der Kranke bedarf **der Ruhe**.
Wir sind unserer Pflicht bewußt.
3. Ҳол. Er versprach, daß er **dieser Tage** vorbeikommen werde.

Немис тилидаги қаратқич келишик маъноси ўзбек тилида баъзан қаратқич келишиги орқали берилсада, кўпинча у предлог ёки предлоглар ёрдамида ўз аксини топади.

Жўналиш келишик (der Dativ)

Немис тилида жўналиш келишигининг ишлатилиши асосан феълнинг характериға боғлиқ. Қиёсланг:

1. Der deutschen Arbeiterklasse fehlte nach der Ermordung Karl Liebknechts und Rosa Luxemburgs eine revolutionäre Führung. Sie versprach der Tochter, daß es nie wieder vorkommen werde. (W. Bredel. Die Söhne. S. 145).

2. Jetzt hing selbst das kleine Mädchen, das der verstorbenen Frau an Finsterkeit glich, an seiner neuen Mutter. (A. Seghers. Die Toten bleiben jung. S. 44).

Немис тилидаги жўналиш келишигига ўзбек тилидаги жўналиш келишиги тўғри келиши ҳам, келмаслиги ҳам мумкин. Қиёсланг:

1. Meinem Bruder gibt sie ein Buch. - У акамға китоб берди.

2. Vor Kälte – совуққа кўра.

Немис тилидаги жўналиш келишиги шахси номаълум гапларда ҳам ишлатилади. Қиёсланг:

1. Er ist mir bange. Мен хафаман.

2. Es ist mir unwohl. – Менга яхши эмас.

Тушум келишиги (der Akkusativ)

Тушум келишигидаги сўздан англашилган маъно гапда ҳаракат таъсирини ўз устига олганлигини кўрсатади. Бу келишикдаги от ҳар вақт ўтимли феъл билан бирикади. Жуда кўп ҳолатларда от ҳам, феъл ҳам бир ўзакли бўлади ва от феъл мазмунини тўлдириб келади. Қиёсланг:

1. Wochen und Monate lebte Fabian dieses Leben. (Kellermann. Totentanz. S. 241).

2. Der Ohm schrieb einen allen steifen Kanzleistil, wie er in den Jesuitenschulen, wo Latein die Hauptsache, gelehrt wird. (H. Heine. Memoiren. S. 350).

Булардан ташқари немис тилидаги тушум келишиги вақт, миқдор тушунчасини ҳам англатиб келиши мумкин. Масалан:

Tag und Nacht arbeiten – куни –тун ишламоқ.

Tausend Kilometer fahren – минг километр юрмоқ.

Немис тили учун тушум келишигининг предлоглар билан ишлатилиши хос (ins Institut gehen – институтга бормоқ; auf das Feld fahren - далага бормоқ). Бу каби немисча гапларни ўзбекчалаштирганда одатда ўзбек тилида жўналиш ёки ўрин-пайт келишигидан фойдаланилади. Қиёсланг:

Nach links fahren – чап томондан бориш.

Unter den Tisch legen – стол тагига қўйиш.

Немис тилидаги тўртта келишикдан ташқари ўзбек тилида яна иккита келишик, яъни чиқиш ва ўрин пайт келишиклари ҳам мавжуд. Уларнинг маъноси немис тилида одатда жўналиш келишиги орқали берилади ва бунда кўпинча предлоглардан ҳам фойдаланилади. Қиёсланг:

1. Болалар боғда ишлашмоқда.

Die Kinder arbeiten im Garten.

2. Болалар боғдан келишмоқда.

Die Kinder kommen aus dem Garten.

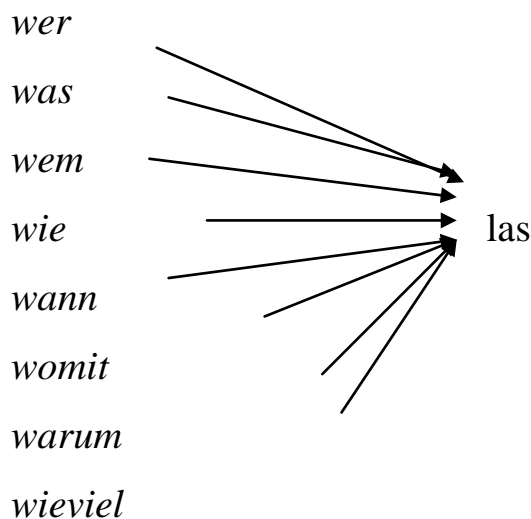
Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, немис ва ўзбек тилларида от энг кенг тарқалган сўз туркумларидан бири бўлиб, уларга хос бўлган грамматик категорияларнинг айримларигина бир-бирига мос тушади. Бу тилларда бир нечта фарқ қилувчи келишиклар мавжуд бўлиб, улар сон жиҳатдан эмас балки ишлатилиш доираси билан ҳам бу икки тилда бир-биридан фарқланади.

II БОБ. ОТЛАРНИНГ ВАЛЕНТЛИГИ

2.1. ВАЛЕНТЛИК ҲАҚИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

Валентлик аслида химиявий атама бўлиб, тилшуносликда лисоний бирликларнинг амалга ошмаган бирикувчанлик-бириктирувчанлик имкониятлари сифатида қаралувчи лисоний ҳодисага нисбатан қўлланади.

Кимёвий атамаларнинг валентлиги рўёбга чиқмаган, намоён бўлиши учун шароит талаб этиладиган имкониятдир. Лисоний бирликлар ҳам ана шундай бирикиш-бириктириш имкониятига эга бўлиб, бу (яъни валентлик) ҳам лисоний бирликларнинг ўзи билан муайян тил жамияти аъзолари онгида яшайди. Биз бу ишимизда фикримизнинг тасдиғи учун мисолларни немис ёки ўзбек тилларидан келтирамыз. Масалан, [*lesen*] лексемаси киши онгида 8 та бўш ўрнига эга ҳолда мавжуд бўлади ва нутқда вокеланиб, бир вақтнинг ўзида ўзига 8 та бирикувчини ҳам торта олиши мумкин. Уни чизмада қуйидагича тасаввур қилиш мумкин:

8 та сўроқ олмоши [*las*] лексемасига бирикиш имкониятига эга бўлган сўзларга ишора қилади. Бу имконият бевосита кузатишда берилмаган бўлиб, [*las*] лексемасининг моҳиятида яширингандир. Лекин *das Buch lesen, jeden Tag lesen, viel lesen* нутқий бирикувларида бу имкониятлар битта-битта вокеланган. Қуйидаги бирикувларнинг

биринчисида бир вақтнинг ўзида бу имкониятдан иккитаси, иккинчисида эса учтаси воқеликка айланган, сўз бирикмаси ҳосил қилинган:

- 1) das Buch schnell lesen.
- 2) das Buch in der Bibliothek schnell lesen.

[lesen] лексемасининг онгдаги бирикиш имконияти валентлик экан, унинг нутқий воқеланиши синтактик алоқа ҳисобланади. Демак, валентлик лисоний, синтактик алоқа эса нутқий ҳодиса сифатида қаралади. Улар лисон ва нутқнинг барча қарама-қарши белгиларини ўзида акс эттиради. Масалан:

валентлик	синтактик алоқа
умумийлик	яккалик
моҳият	ҳодиса
имконият	воқелик
сабаб	оқибат

Ёки

валентлик	синтактик алоқа
моддийликдан ҳоли	моддийликка эга
ижтимоий	индивидуал
такрорланувчан	бетакрор

Лисоний бирликнинг валентлик ўринларини тўлдирувчи бирликлар актантлар деб ҳам юритилади.

Юқорида айтилганидек, кислород атоми билан бирга водород атоми ҳам валентликка эга бўлганлиги каби lesen лексемасига бирикувчи лексемалар ҳам валентликка эга. Бироқ lesen лексемаси ҳоким, тортувчи мавқеда бўлганлиги сабабли унинг валентлиги ҳоким валентлик, унга бирикувчи лексеманинг валентлиги эса тобе валентлик дейилади.

Турли атомлар бир-бирига мос бўлгандагина бирика олганлиги каби лисоний бирликлар ҳам маъно ва грамматик жиҳатдан мувофиқ бўлмоғи лозим. Бошқача айтганда, бириктирувчи лексема бирикиши лозим бўлган

лексемани нафақат маъно жиҳатдан, балки унинг маълум бир грамматик шаклда бўлишини ҳам талаб этади. Шунга кўра, валентлик луғавий ва синтактик қатламларга ажралади.

Луғавий валентлик. Луғавий валентлик бириктирувчи лексеманинг маъновий жиҳатдан ўзига мос бирикувчиларни танлашидир. Масалан, [ҳангра] лексемаси [қуш] лексемасини ўзига торта олмайди, [қуш] лексемаси [ҳангра] лексемасидаги бирорта ҳам бўш ўринга туша олмайди. Чунки уларда маъновий мувофиқлик мавжуд эмас. Лексемалар бир-бирига маъновий мос бўлиши учун уларнинг маъно структураларида ўхшаш маъно бўлакчалари - семалари бўлмоғи лозим. Масалан;

[қуш]	[сайрамоқ]
1) парранда	1) овоз чиқариш
2) учадиган	2) қушларга хос
3) сайрай оладиган	

Кўринадикки, [қуш] лексемаси маъно таркибидаги «сайрай оладиган» маъно бўлакчаси «сайрамоқ» лексемасида ва «сайрамоқ» лексемасидаги «қушларга хос» маъно бўлакчага қуш лексемасида мавжуд. Бу уларнинг бирикма ҳосил қилишга асос бўла олади.

Энди [қуш] ва [ҳангра] лексемаларини шу тарзда қиёслаб кўрайлик:

[қуш]	[ҳанграмоқ]
1) парранда	1) овоз чиқариш
2) учадиган	2) эшакка хос
3) сайрай оладиган	

Бу лексемаларда юқоридагидек, маъновий мослик кузатилмайди. Шу боисдан [ҳанграмоқ] лексемаси валентлигини тўлдириш учун [қуш] лексемасини ўзига торта олмайди, [қуш] лексемаси эса [ҳангра] лексемасидаги бўш ўринни тўлдиролмайди.

Лексемаларнинг валентликлари тор ёки кенг бўлиши мумкин. Масалан: [ханграмоқ] лексемасининг нима? сўроғига жавоб бўладиган валентлиги тўлдирувчиси - [эшак], [хўтик], [ханги] лексемаларидир. [кишнамоқ] лексемасининг бундай валентлигини тўлдирувчи унсулар - [от], [той], [бедов], [саман] лексемаларидир. Баъзан бирикувчи ёки бириктирувчи лексемалар маънолари мувофиқ бўлмагани ҳолда улар нутқда бирикувлар ҳосил қилиши мумкин. Масалан, артист хангради каби. Бунда энди меъерий валентлик бузилган ҳолда намоён бўлиб, кўчма, образли маъно юзага чиқади. Лекин бу соф нутқий ҳодиса бўлиб, [хангра] ва [артист] лексемаларининг лисоний моҳиятидан жой олмаган. Чунки [артист] лексемасининг маъно таркиби «санъаткор», «қўшиқчилик-театрга» хос семалари бўлиб, унда «хангра» семаси йўқ, [ханграмоқ] лексемаси «эшакка хос», «овоз чиқариш» маъно таркибига эга бўлиб, унда «санъаткор», «қўшиқчиликка хос» маъно бўлакчалари мавжуд эмас.

Биз луғавий валентликни от ва феъл туркумларидан олинган намуналар асосида далиллашга ҳаракат қилдик. Лекин лисоний-луғавий валентлик нафақат от ёки феълга, балки бошқа сўз туркумларига ҳам хосдир.

Синтактик валентлик. Синтактик валентлик лексема валентлигининг иккинчи томони бўлиб, у ҳоким мавқедаги лексеманинг тобе лексемаларни ўзига тортиш учун уларнинг маълум бир синтактик шаклда - келишик, кўмакчи, равишдош, сифатдош қўшимчаларини олган ҳолда бўлишини талаб қилишидир. Бу ҳоким лексеманинг синтактик мавқеи, грамматик шакли томонидан белгиланади. Масалан, „...hat den Brief geschrieben; ist der Brief geschrieben“ синтактик қурилмаларидаги *den* Brief und der Brief сўзларининг грамматик шакли бош сўзнинг грамматик шакли билан белгиланган.

Синтактик валентлик луғавий валентлик билан зич боғланган бўлиб, биринчиси ўзгарса, иккинчиси ҳам ўзгаради, бири йўқолса, иккинчиси ҳам

бўлмайди. Масалан, [етакла] лексемаси жўналиш келишигидаги отни ўзига тортмайди (Салимга етакла тарзида). Лекин [етакла] лексемаси орттирма нисбат шакли -т билан шаклланса, (Салимга) сўз шакли унга тортила олади. Бунда, [етакла] лексемасининг синтактик валентлиги ўзгарди.

Луғавий ва синтактик валентликлар ўзаро боғлиқ бўлса-да, улар тез-тез ўзгаришга учраб туради. Масалан, Ашулачи хангради бирикувида синтактик валентлик ўзгармасдан воқеланган, аммо луғавий валентлик янгиланган ҳолда юзага чиққан. Бундай ҳол кўчма маъно юзага чиққанидан далолат беради. *Nat den Brief geschrieben; ist der Brief geschrieben* бирикувларида маъновий валентлик жойида, бироқ синтактик валентлик ўзгарган. Бу турлича синтактик шакллар воқеланганлигини кўрсатади. Бироқ айтилган ҳар иккала ўзгариш ҳам бир ёқлама - ё маъновий, ё синтактик табиатга эгадир. Агар ўзгариш бирданига икки томонлама - ҳам луғавий, ҳам синтактик бўлса-чи? Бунда сўз ясалиши содир бўлади. Далил сифатида [очмоқ] феълнинг луғавий ва синтактик валентликларини аниқлаш орқали бунга амин бўлиш мумкин:

1. Терговчи жинойтни очди.
2. Жинойтчи терговчи томонидан очилди.
3. Американи Веспуччи очди.
4. Гул очилди.

1- ва 2- мисолларда [очмоқ] феъли валентликларини тўлдирувчи сўз (терговчи) нинг маъноси ўзгармаган, лекин синтактик шакли (терговчи - бош келишикда, терговчи томонидан - кўмакчили) ўзгарган. Демак, [очмоқ] лексемасининг маъновий валентлиги ўзгаришсиз сақланган, синтактик валентлиги ўзгарган. Бу ўзгариш [очмоқ] феълига -ил мажҳул нисбат кўшимчаси томонидан киритилган. 3- мисолда эса феълнинг синтактик валентлиги ўзгаришсиз қолгани ҳолда маъновий валентлик ўзгаришга учраган. Чунки [Америка] сўзининг маъноси [очмоқ] феъли

маъносига мувофиқ келмайди. Аммо синтактик шакли мос. 4-мисолда эса ҳам маъновий, ҳам синтактик валентликлар буткул ўзгарган. Чунки [гул] сўзи [очмоқ] феълига маъновий жиҳатдан мос эмас. Бундан ташқари, бирикувчи сўзнинг синтактик шакли ([гул] - бош келишик) [очмоқ] феълга -ил қўшимчаси қўшилиши натижасида ўзгаришга учраган.

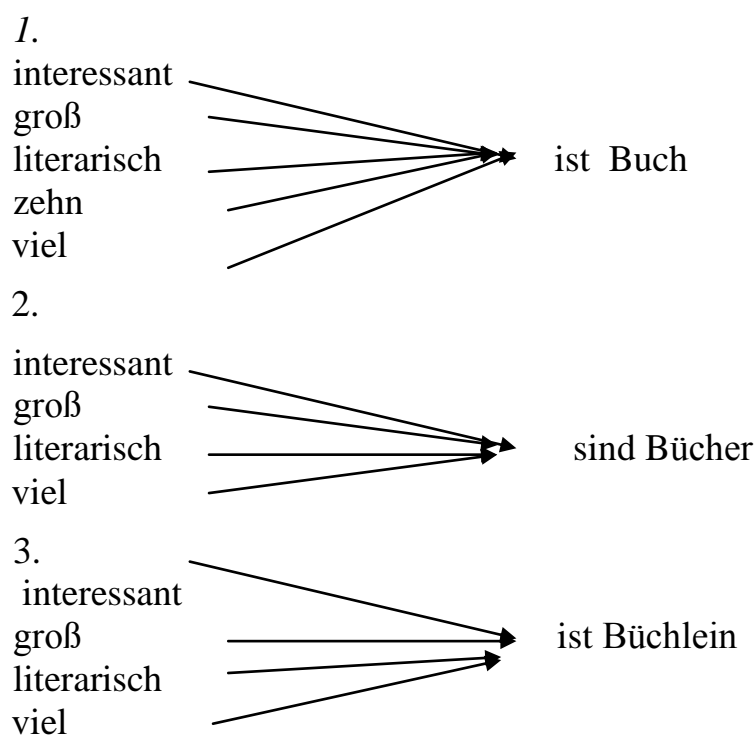
Демак, маълум бўладики, лексеманинг лисоний валентлиги икки ёклама бўлиб, унинг маъновий томони лексемаларга қандай лексемалар бирика олиши меъёри, чегарасини кўрсатса, синтактик томони бирикувчи сўзнинг қандай грамматик қўшимчаларни олишини белгилайди.

Грамматик шакл валентлиги. Лексемаларга грамматик шакллар қўшилганда уларнинг бирикувчилари сирасида жиддий ўзгариш юз беради. Шоирман сўз шакли – ман шахс-сон қўшимчаси билан бирикмасдан олдин, яъни [шоир] лексемаси сифатида [мен] олмоши билан бирикиш эҳтиёжига эга эмас эди. Шахс – сон маъносини ифодаловчи (-ман) қўшимчасини қабул қилгач, шундай эҳтиёж туғилди. Бу эҳтиёж, зарурат – ман қўшимчасида мужассамлашган, 1-шахс бирлик сон шахс-сон қўшимчасининг синтактик эҳтиёжи, кенгайиш талаби, яъни валентлигидир.

Грамматик шакллар ўзлари қўшилиб келган лексеманинг лисоний (маъновий ва синтактик) валентлигини ё кенгайтиради, ёки чеклайди. Масалан, эгалик қўшимчаси ўзи қўшилиб келган исм туркумига мансуб сўзларга қаратқич келишиги шаклида турган бошқа исм билан қаралмиш – қаратувчи алоқаларига киришиш имкониятларини беради. Демак, ўзи қўшилиб келган сўзнинг синтактик имкониятларини кенгайтиради. Сўз шакли маъновий ва синтактик валентлиги шу сўз шакли учун асос бўлган лексема лисоний валентлигидан кенг. Шундай ҳодисани орттирма нисбат морфемаси билан ўтимсиз феъл лексема бирикишида кўриш мумкин. Қиёсланг: Машина юрди. Бола ухлади. [ухла], [-юр] феъллари воситасиз тўлдирувчи билан бирика олмайди. Лекин ҳайдовчи машинани юргизди.

Она болани ухлатди, меъерий бирикмалардир. Воситасиз тўлдирувчи билан бирика олиш валентлик қобилиятини [юр-], [ухла] лексемаларига орттирма нисбат морфемаси берди, бошқача айтганда, бу феълларга қўшилиб келгач, у морфема ўз валентлигини олиб келди. Айрим грамматик шакллар ўзи қўшилиб келган лексеманинг лисоний валентлигини торайтиради. Масалан, мажхул ва ўзлик нисбат шакллари ўтимли феълни ўтимсизлаштиради, унинг воситасиз тўлдирувчи билан бирикиш имкониятини чеклайди.

Бунга амин бўлиш учун [das Buch] лексемасининг грамматик шаклсиз ва грамматик шаклланган ҳолатларида валентлик имкониятларини таққослаш кифоя.

Аён бўладики, 2- ва 3- чизмаларда [Buch] лексемасининг бирикув имкониятлари кўплик сон шакли умлаут ва кичрайтириш қўшимчаси *lein* ҳисобига торайган. Қуйидаги гапларда эса лексеманинг бириктириш имконияти кенгайганлигига амин бўламиз: 1. Akbar las das Buch. 2. Akbar las das Buch für seinen Bruder.

Синтактик алоқа. Мустақил сўзларнинг нутқ жараёнидаги эркин боғланиши **синтактик алоқа** дейилади: Сувлар тиниқ, тоза ҳаво.

Синтактик бирликлар бир неча аъзоли бўлади. Фақат гап бир аъзоли бўлиши мумкин. Нутқда сўзларнинг бир-бири билан боғланиши ҳар бир тилнинг ЛСҚлари, лексемаларнинг бирикиш имкониятлари асосида содир бўлади.

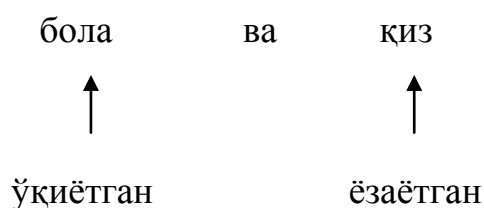
Сўзларнинг синтактик муносабатга киришуви натижасида ҳосил бўлган синтактик қурилма сўз қўшилмаси дейилади. Бу сўзларнинг бир-бирига эргашиши (*fleißiger Schüler*) ёки тенглашиши (*groß und klein*) шаклларида бўлиши мумкин. *Fleißiger Schüler* бирикмасида бир сўз маъновий қобилиятини намоён қилиш учун бошқасига эҳтиёж сезади. Аниқроғи, (*Schüler*) узви изоҳланишга муҳтож. Шу боисдан (*fleißiger*) сўзи унга эргашиб, изоҳлаб келади. Бу тобеланиш алоқасидир. Тобеланиш алоқаси натижасида сўз бирикмаси ва гаплар ҳосил бўлади: *kaltes Wasser*, *Salim liest*. Бу ерда кейин келиб, маъноси изоҳланаётган сўз ҳоким (бош) сўз, ҳоким сўзга эргашиш йўли билан боғланиб, унинг маъносини изоҳлайдиган сўз тобе (эргаш сўз) дейилади. (*Kaltes Wasser*), (*Salim liest*) бирикувларида (*kaltes*) ва (*Salim*) сўзлари тобе, (*Wasser*) ва (*liest*) сўзлари ҳоким аъзолардир.

Нутқда сўзларнинг барчаси ҳам тобе алоқада боғланавермайди. Сўзлар (*groß und klein*), (*las und schrieb*) шаклида бири иккинчисига бўйсунмай, тенг ҳолда ҳам боғланиши мумкин. Бу сўз қўшилмалари аъзолари тенг ҳуқуқли бўлиб, бири иккинчисининг маъносини изоҳламайди.

Демак, сўзлар орасидаги алоқа икки хилдир: тенглашиш ва тобеланиш. Улар эса уч хил ҳосилани беради: сўз бирикмаси, сўз тизмаси ва гап. Тенглашиш алоқаси асосида сўз тизмаси ҳосил бўлса, тобеланиш алоқаси асосида сўз бирикмаси ва гап шаклланади.

Сўз тизмаси. Сўз тизмаси (олма ва анор) тенг ҳуқуқли аъзолардан ташкил топади. Улар орасида тобелик бўлмайди. Шунга мувофиқ, сўзлар орасида бир-бирини изоҳлаш, тўлдириш ҳодисаси ҳам бўлмайди. Сўз

тизмаси ташкил этувчиларининг ўрнини алмаштириш ҳам мумкин: анор ва олма. Бу уларнинг синтактик мавқеи ва маъносига путур етказмайди. Сўз тизмасидаги аъзолар биргаликда бошқа сўзга тобеланиб, уни аниқлаши (оқ ва сариқ гуллар) ёки бошқа сўз томонидан изоҳланиб, биргаликда ҳоким сўз бўлиб келиши мумкин (ширин олма ва анор). Шунингдек, сўз тизмасидаги ҳар бир сўз ўзига хос тобе сўзларга ҳам эга бўлиши мумкин (ўқиётган бола ва ёзаётган қиз). Уни чизмада қуйидагича бериш мумкин:

Сўз тизмаси аъзолари тенг боғловчилар ёрдамида ёки боғловчи воситаларсиз, фақат оҳанг ёрдамида боғланиши мумкин: бола, қиз каби. Сўз тизмаси аъзолари, асосан, бир сўз туркумига мансуб лексемалар воқеланишлари бўлади: олма (от) ва анор (от). Баъзан улар турли туркумлардан ҳам бўлади: Салим (от) ва мен (олмош).

Сўз бирикмаси бирикувчи сўзларнинг ҳоким-тобелик муносабати асосида ҳосил бўлади. Бунда изоҳланувчи аъзо кенгаювчи, изоҳловчи аъзо кенгайтирувчи аъзо деб ҳам юритилади: (*das Buch lesen*) (*das Buch* - изоҳловчи, кенгайтирувчи, *lesen* - изоҳланувчи, кенгаювчи).

Тобеланиш алоқасида ҳоким аъзо ҳокимлик мавқеи ва воситаларига, тобе аъзо тобелик мавқеи ва уни таъминловчи воситаларга эга бўлади. Китобни ўқиш бирикмасида китобни аъзоси олдин келиб, тушум келишиги кўрсаткичи билан шаклланган бўлса, *lesen* аъзоси ҳокимлик мавқеи ва шаклига эга.

Аъзоларнинг ҳоким-тобелигини билдирадиган шаклий кўрсаткичлар ҳар доим ҳам бўлавермайди. Морфологик кўрсаткичлар бўлмаганда ҳам тобелик ва ҳокимлик белгилари бирикувчи сўзларнинг луғавий-грамматик

табиатидан, синтактик ўрнидан ҳамда тартиб ва оҳангдан билиниб туради. Масалан: kaltes Wasser, Das Wasser is kalt.

Нутқий бирикувларда ҳоким-тобелик белгиларини аниқлашда оҳангга асосланишнинг аҳамияти катта. Масалан, сўз тизмасида санаш оҳанги мавжуд бўлса (*Buch, Heft*), сўз бирикмасида кўтарилувчи (*das Buch lesen*) ва гапда пасаювчи оҳанг (*Das Wasser ist kalt*) амал қилади. Бироқ ҳоким-тобеликни аниқлашда морфологик кўрсаткичларга таяниш ҳар доим ҳам тўғри бўлавермаганлиги каби (чунки морфологик кўрсаткичларсиз ҳам сўз бирикувлари ҳосил бўлаверади – *das Haus links*, оҳанг ва сўз тартибига таяниш ҳам мутлақ асос эмас. Чунки *das Buch lesen* нутқий сўз бирикмаси пасаювчи оҳанг билан айтилса, *las das Buch* ҳосиласида ҳоким сўз олдин тобе сўз кейин келса-да, у сўз бирикмаси саналаверади. Умуман, тобеликнинг кўрсаткичлари бўлмаганда, тартиб ҳоким-тобеликнинг асосий белгиси бўлади, бундай кўрсаткич бўлганда эса у ўз кучини йўқотади.

Тенглашиш уюшиқ бўлақлар ва айрим қўшма гап аъзолари орасида амал қилса, булардан бошқа боғланишлар тобеланиш алоқасидир.

Гап. Гапнинг асосини ҳам тобеланиш ташкил қилади. Кесим гапнинг марказий, уюштирувчи бўлаги бўлиб, у барча гап бўлақларини ўзига бевосита ёки билвосита тобелайди.

Синтактик алоқани таъминловчи воситалар. Эркин бирикмаларда сўзлар бир-бири билан ҳар хил боғланади: бу боғланишларда синтактик алоқа турли воситалар асосида амалга ошади: аълочи ўқувчи, ўқитувчини табрикламоқ, пахтани машина билан термоқ, китобнинг варағи ва ҳ. каби.

Сўзларнинг турли воситалар ёрдамида боғланиши уларнинг қайси луғавий-грамматик тип (сўз туркуми) га киришига, луғавий-грамматик хусусиятларига боғлиқ. Зеро, айрим луғавий-грамматик тип сўзлар, асосан, тобе аъзо вазифасида келиш учун ихтисослашган (масалан, сон, равиш, сифат): беш ўқувчи, тез гапириш, аълочи бола каби. Шунинг учун улар сўз

бирикмасида тобе аъзо мавқеида келиш учун маълум бир грамматик кўрсаткични талаб қилмайди. Айрим сўз туркумлари (масалан, от, феъл), асосан, ҳоким мавқе эгаллашга хосланган: *иссиқ нон, китобни келтирмоқ*. Шу боисдан улар тобе аъзо сифатида нутқда иштирок этиши учун ўзига хос грамматик шакл касб этади: *пахтани термоқ, терилган пахта*.

Синтактик алоқаларни ифодаловчи воситалар синтактик шакл ҳосил қилувчи кўшимчалар, ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби ва оҳанглари.

Алоқа-муносабат (синтактик) шакллари. Булар синтактик шакл ҳосил қилувчи воситалар - келишик, эгалик, кесимлик шакллари. Алоқа-муносабат шакллари сўзларни эркин бириктиришнинг энг фаол воситаларидан ҳисобланади. *Мен қишлоққа бордим* гапида *-га* шакли *қишлоқ* сўзини *бормоқ* феъли билан, *-дим* кесимлик шаклидаги *-м* кўрсаткичи *мен* сўзини *бормоқ* феълига тобелаш вазифасини ўтамоқда.

Эгалик кўшимчалари мустақил сўзларнинг ҳоким мавқеида келишини ифодалаб, унинг тобе сўзга муносабатини кўрсатади (*сизнинг уйингиз*). Шунингдек, боғлаш билан биргаликда, ҳоким ва тобе сўзнинг шахс ва сонда мослашишини ҳам таъминлайди.

Келишик мустақил сўзларнинг барчаси учун тобеликни таъминловчи формал кўрсаткичдир. Масалан, бош келишик эгани, тушум келишиги тўлдирувчини, қараткич келишиги аниқловчини ҳоким бўлакка тобелайди.

Шахс-сон кўшимчалари, кесимликнинг бошқа шакллари билан биргаликда, ўзи ҳосил қилаётган ҳоким бўлакни тобе бўлак -эгага боғлайди.

Ёрдамчи сўзлар. Синтактик алоқаларни ифодалашда қўлланадиган ёрдамчилар кўмакчи, боғловчи ва боғламалардир.

Кўмакчилар бир сўзни иккинчи сўзга тобеловчи воситадир. Улар маъно ва вазифалари жиҳатдан келишикларга ўхшайди (*телефонда гаплашмоқ* - *телефон орқали гаплашмоқ*). Шунингдек, кўмакчи сўзларни

синтактик алоқага киритишда ўзи билан бирга уларнинг маълум бир келишик шаклида бўлишини ҳам талаб қилади: *Маррага қадар бир текисда югуриб боришди.*

Боғловчилар одатда, сўз тизмаларининг, гапларнинг аъзоларини боғлаш учун хизмат қилади. Масалан: *олма ва анор. Мен ўқидим ва ёздим.* Тенг боғловчи биринчи мисолда сўз тизмаси аъзоларини, иккинчи мисолда эса қўшма гап аъзоларини боғлаш учун хизмат қилган.

Боғлама от кесимни эга ёки бошқа тобе аъзолар билан боғлаш учун хизмат қилади: *Биз ўтган йили талаба бўлдик.* Бунда *бўлдик* боғламаси шахс-сон ва замон маъноларини ифодалаган ва кесимни унинг шахс (*биз*) ва замон (*ўтган йили*) кенгайтирувчилари билан боғлаган.

Сўз тартиби. Сўзлар эркин бирикувларда грамматик шакллар асосида боғланганда, сўз тартиби ўзгарса-да, у маъновий муносабат ёки боғланишга таъсир қилмайди: *Сен китобни келтирдингми? Китобни сен келтирдингми? Келтирдингми сен китобни?* бирикувларидаги сўзлар ўрни алмаштирилганига қарамай, *келтирдингми* сўз шакли ҳоким, *сен* ва *китобни* сўз шакллари тобе аъзо сифатида қолаверган. Чунки улар синтактик мавқеларини таъминловчи воситалар - морфологик кўрсаткичларга эга. Сўзларнинг ҳоким-тобелиги (синтактик мавқеи)ни кўрсатувчи воситалар бўлмаганда сўз тартибининг қиммати ошади (*аччиқ олма*). Бунда сўзнинг гапдаги функцияси, асосан, тартиби билан белгиланади, тартиб ўзгарса, мазмун билан бирга, синтактик ҳолат ҳам ўзгаради: *Ҳаёт гўзал* (эга кесим), *гўзал ҳаёт* (аниқловчи -аниқланмиш).

Гапда услубий мақсадларда сўз тартиби ўзгариши мумкин; *Ўқитувчи интизом ҳақида гапирди. Интизом ҳақида ўқитувчи гапирди.* Тартибнинг бундай ўзгариши аъзоларнинг ҳоким-тобелигига таъсир қилмайди, бироқ гапнинг услубий жиҳатларига, фикрдаги маъно нозиклигига таъсир қилади.

Оҳанг. Оҳанг ҳам, юқорида айтилганидек, бирикувларнинг табиатини кўрсатувчи нисбий восита ҳисобланади. Гап тугалланган оҳанг билан айтилса, гап таркибидаги айрим бирикувлар санаш (*олма ва анор*), айримлари кўтарилувчи оҳангга (*қизил қалам*) эга бўлади.

Оҳанг (пауза) бирикувларнинг синтактик бўлинишини кўрсатади. Масалан, *Кўп қаватли уй* бирикмасини икки хил *кўп қаватли уй* ва *кўп қаватли уй* тарзида айтиш мумкин. Демак, синтактик алоқани, унга боғлиқ равишда мазмуний фарқланишни ифодалашда оҳангнинг ўрни бор, яъни, *кўп қаватли уй* тарзида биринчи сўздан кейин пауза қилиниши натижасида (*кўп*) сўз шакли тобе ва *қаватли уй* бирикмаси унга ҳоким мавқеда бўлиб, бунда қаватли уйларнинг кўплиги маъноси англашилади. Иккинчи ҳолатда (*кўп қаватли уй*) эса *кўп қаватли* бирикмаси тобе, *уй* сўз шакли эса ҳоким мавқеда бўлиб, бирикмадан уйнинг қаватлари кўплиги маъноси англашилади.

Санаш оҳанги бир хил бўлакларнинг алоқасини ифодалайди: *олтин, кумуш тош бўлар*.

Кўшма гапнинг таркибий қисмлари орасида ҳам махсус-қарама-қаршилиқ (*Кундузи иссиқ - кечаси совуқ*), шарт (*Сен кел - у боради*), сабаб (*Кеча боролмадим - меҳмонлар келиб қолди*) маъновий муносабатлари мавжуд.

Кўринадики, айрим ўринларда сўзларни ва гапларни боғлашни оҳангнинг ўзи бажаради. Боғлашни бошқа воситалар ўз зиммасига олганда оҳангнинг роли кучсизланади.

2.2. ОТЛАРДАГИ ВАЛЕНТЛИК ҲОДИСАСИ

Сўз туркумлари гап таркибида ҳеч вақт алоҳида бошқа сўзларнинг таъсирисиз намоён бўлмайди. Улар нутқ жараёнида бир-бири билан

боғланиб келади. Бу сўзларнинг боғланиши тартибсиз равишда амалга ошмасдан, муайян қонуниятлар асосида амалга оширилади.

Сўзларнинг бир-бири билан бирикиши ҳақида таълимот узоқ ўтмишга эга. Масалан, Александриялик Аполон Вискол эрамиздан олдинги иккинчи асрдаёқ гап таркибидаги сўзлар ўзаро маълум бир қонуният асосида бир-бири билан алоқага киришади, деган ғояни олға сурган эди. У феълни энг муҳим сўз туркумларидан бири деб ҳисоблаб, унинг зарурий ва факультатив компонентларини кўрсатиб ўтади ва феъл билан бирикадиган отларнинг турли келишикларда келишига катта эътибор қаратади. Бу билан у синтактик алоқанинг “Бошқарув” кўринишини тилга олган бўлиб ҳисобланади [Оленич, 1980, 214-233].

Тилшуносликда валентликни ўрганиш асосан феъллардан бошланган. Бироқ кейинчалик валентлик на фақат феълларга, балки бошқа сўз туркумларига ҳам боғлиқ эканлиги тан олинган. Натижада кейинги пайтлар барча сўз туркумларининг валентлигини атрофлича ўрганишга ҳаракат қилинмоқда.

Отларнинг валентлигини таҳлил қилиш бошқа сўз туркумлариникига қараганда анча кийин кечади. Чунки синтактик ва логик-семантик валентлик ўртасидаги муносабат отлар учун анча чигал ва ноаниқ масала бўлиб ҳисобланади. Масаланинг бундай бўлишидан катъий назар отларда ҳам худди феъл ва сифатларники сингари синтактик валентлик мавжуд. Қиёс қилинг:

1. Die Volkskammer **nimmt** das Gesetz **an**. → Die Aufnahme des Gesetzes durch die Volkskammer.

2. Der Direktor **überreicht** die Zeugnisse an die Abiturienten. Der Direktor **überreicht** den Abiturienten die Zeugnisse. → die **Überreichung** der Zeugnisse an die Abiturienten durch den Direktor.

3. Der Pionier ist **stolz** auf sein sozialistisches Vaterland. → **der Stolz** des Pioniers auf sein sozialistisches Vaterland. → der Stolz des Pioniers auf sein sozialistisches Vaterland.

4. Das Land ist **reich** an Rohstoffen. → der **Reichtum** des Landes an Rohstoffen.

5. Die Entscheidung **hängt** von seiner Meinung **ab**. → die Entscheidung ist von seiner Meinung **abhängig**. → die **Abhängigkeit** der Entscheidung von seiner Meinung.

От ва феъл валентлиги ўртасидаги (1 ва 2-мисоллар), сифат ва тегишли от ўртасидаги (3 ва 4-мисоллар) ҳамда феъл, сифат ва от ўртасидаги (5-мисол) валентлик алоқасининг мавжудлиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди. Бундан келиб чиққан ҳолда **Annehmen** отининг валентлигини **annehmen** феълининг валентлигига асосланиб, **Überreichung** отининг валентлигини **überreichen** феъли валентлигига асосланиб, **Stolz** отининг валентлигини **stolz** сўзи валентлигига асосланиб, **Reichtum** отининг валентлигини **reich** сифати валентлигига асосланиб ва **Abhängigkeit** отининг валентлигини **abhängen** феълининг валентлигига асосланиб таҳлил қилиш мумкин. Шу нарса эътиборга молиқки, отлар зарурий актантага эга бўлмайди, шунинг учун ҳам тегишли феъл ва сифатга хос бўлган зарурий актантлар отга тегишли бўлган факультатив актантага айланади. Феъл, сифат ва отларнинг валентлигини қиёс қилиш шунга олиб келадикки, улар ўртасида логик-семантик валентлик бўйича умумийлик мавжуд.

Бироқ морфологик-синтактик нуқтаи назардан қараладиган бўлса, актантлар бир-биридан фарқ қилади. Масалан, биринчи мисолда қуйидагича ўзгаради:

$S_n \rightarrow pS$; $S_a \rightarrow S_g$.

Учунчи мисолда эса pS ўз кўринишини сақлаган ҳолда $S_n \rightarrow S_g$ -га айланади.

Булардан шу нарса аёнки, актантларда семантик валентлик ўзгармасдан, барча ўзгаришлар синтактик валентликда юз беради. Бунга боғлиқ тарзда энди валентлик ва "синсемантия" тушунчаларига аниқлик киритиш талаб қилинади. "Синсемантия" - бу айрим сўз туркумларининг

маъно жиҳатдан тўлиқсизлик аломатидир. Агарда *besuchen, ähnlich* каби феъл ва сифатлар одатда зарурий ўзига керакли актантларни талаб қилиб келса, бу нарса отларда бошқачадир, ҳатто отлар синсемантик характерга эга бўлганда ҳам. Масалан:

Bruder, Besichtigung.

Бундан келиб чиққан ҳолда энди отларнинг валентлиги қандай ўзига хос томонларга эга деган саволга жавоб топишга ҳаракат қиламиз. Биз бу ергача отларнинг синтактик валентлиги ҳақида фикр юритдик. Иккинчидан, биз таҳлил қилган отлар ҳам чегараланган эди, яъни улар фақат от ва сифатлардан ясалган ясама отлар эди. Албатта, бу отларни феъл валентлиги учун ишлаб чиқилган шаблон бўйича таҳлил қилиш осон, ҳам қулай. Бироқ ҳозирги замон немис тилида юқоридаги ясама феъллардан фарқланувчи кўплаб отлар ҳам борки, қайсиким уларни феъл шаблони орқали ўрганиш мумкин эмас. Масалан:

1) *Das Dach des Hauses.*

2) *Das Gold des Vaters.*

Албатта, бу отларда ҳам валентлик мавжуд. Бироқ ушбу валентлик бошқача характерга эга, яъни у логик-семантик валентлик бўлиб ҳисобланиб, синтактик валентлигидан фарқ қилади. Қиёсланг:

← 1 (a) *Das Dach ist ein Teil von dem Haus.*

← 2 (a) *Das Geld gehört dem Vater.*

Юқоридаги дастлабки бешта мисолда логик-семантик ва синтактик валентлик яққол намоён бўлган. Улардан синтактик валентлик феъл ва сифат валентлигида синовдан ўтган услуб бўлиб ҳисобланади. Улардан кейинги иккита мисолда эса валентлик логик-семантик характерга эга. Айнан мана шу логик-семантик валентлик асосида *Bruder, Bach, Auto* ва *Mut* каби отларни таҳлилдан ўтказиш мумкин. Бироқ *Dankbarkeit* ва *Bewachung* каби феъллардан ясалган отлар синтактик валентлик бўйича ўрганилади. Айнан шунинг учун бўлса керак валентликка бағишланган луғатларда асосан феъл ва сифатлардан ясалган отларга катта эътибор

беради. Шу боисдан ҳам логик-семантик ва синтактик валентлик феъл ва сифатлардан ясалган отларда — ҳамма вақт ҳам бир-бирига мос тушавермайди. Буни қуйидаги мисоллар ҳам тасдиқлайди:

1. (a) Der Lehrer **beantwortet** dem Schüler die Frage.

1. (б) → die **Beantwortung** der Frage an den Befehl.

2) (a) Der Offizier **erklärt** den Soldaten den Befehl.

→ die **Erklärung** des Befehls an die Soldaten.

Бу гаплардаги феъл ва ундан ясалган от логик-семантик планда бир хил валентликка эга. Уларнинг барчаси учта аргументни талаб қилиб келади:

"Ким" (агенс), "нима" (объект) ва "кимга" (адресат). Бирок; 1 (a) ва 2 (a) гапларидаги актантлар, бир томондан, шунингдек, иккинчи томондан 1 (б) ва 2 (б) мисолларидаги актантлар синтактик нуқтаи назардан турли хил кўринишда ифода этилган. Отнинг синтактик валентлиги феълнинг синтактик валентлигидан шу билан фарқ қиладики, от валентлигида семантик жиҳатдан зарур бўлган учунчи актант синтактик жиҳатдан ўз ифодасига эга бўлмайди. Феъл валентлигида актантларнинг тегишли отлар билан бирикмаслик ҳолатлари аввалам бор уч валентли феъл ва сифатларда кузатилади. Айрим отларда ноаниқ ҳолатлар кузатилади. Масалан, Lehrer, Vertreter, Leiter, Leser каби отларда икки хил ҳолат кузатилади. Ушбу отларнинг касбни ифодалаган ҳолати билан оддий иш ҳаракатни бажарувчи шахсни ифодалаган кўринишларидаги валентлик бир-биридан фарқ қилади.

1. Er ist **Vertreter** (Касб сифатида савдо ходими).

2. Er ist **Lehrer** der Schule.

Бу ерда шу нарса аёнки, Vertreter да ҳам, Lehrer сўзида ҳам биттадан зарурий актант мавжуд. Бироқ иккинчи гапдаги der Schule сўзи факультатив характерга эга. Айнан мана шу нарсани қуйидаги мисоллар яна бир бора тасдиқлаб келиши мумкин:

1. Sein Vater ist Lehrer.
2. Sein Vater ist der Lehrer unserer Kinder.
3. Goethe war Lehrer.
4. Goethe war (der) Lehrer mehrerer Dichtergenerationen.

Семантик жиҳатдан турли хил от гуруҳлари ичида ҳар хил валентликлар кузатилади. Масалан, фаолиятни ифодаловчи отлар куйидагича валентликларга эга:

а) бир валентлик:

das Spielen des Jungen.

б) икки валентлик:

die Reise der Delegation nach Moskau.

в) уч валентлик:

die Überreichung der Zeugnisse an die Abiturienten durch den Direktor.

Иш-ҳаракат жараёнини англатувчи отлар ҳам турли хил валентликка эга:

а) ноль валентлик:

das Nieseln.

б) бир валентлилик:

der Beginn der Vorstellung.

Ҳолатни ифодаловчи отлар валентлилиги:

а) бир валентлилик:

die Verzweiflung des Angeklagten.

б) икки валентлилик:

der Aufenthalt des Gastes an unserer Universität.

Бу ерда келтирилган барча отлар феъллардан ясалган. Бирок сифатлардан ясалган отлар ҳам турли хил валентликларга эга бўлади:

а) бир валентлилик:

die Höhe des Berges.

б) икки валентлилик:

die Aufgeschlossenheit der Studenten gegenüber den neuen Erkenntnissen.

в) уч валентлилик:

die Dankbarkeit der Schüler dem Lehrer gegenüber für die große Unterstützung.

Юқоридаги ҳолатлардан катъий назар феъл ва сифатлардан ясалган отлар ўзларини ясаган сўзларнинг валентлигини ҳамма вақт ҳам сақлаб қолавермайди. Ясама отлар фақатгина уларни ясовчи феъл ва сифатларнинг асл маъносини ясаган ҳолатдагина уларга хос валентликни сақлаб қолиши мумкин. Бундай отлар жумласига *Annahme, Überreichung, Beantwortung, Erklärung, Spielen; Reise* каби отлар киради.

Баъзан ясама отлар иккита лексик-семантик вариантга эга бўлиши ҳам мумкин. Қиёсланг:

1) Die **Lieferung** der Lebensmittel durch den Großhandel an die Gaststätte erfolgte regelmäßig.

2) Er kontrollierte die eingegangene **Lieferung** des Großhandels an seine Gaststätte.

Бу ерда биз валентликнинг нафақат синтактик жиҳатдан фарқланганини, балки отнинг иккита лексик-семантик вариантга эга бўлиб, уларнинг маъно ва валентлик жиҳатдан бир-биридан фарқ қилаётганини кузатамиз. Биринчи мисолимизда *Lieferung* оти иш ҳаракатнинг номини (*nomen actionis*) атайди ва худди ўзи ясалган феъл каби семантик ва синтактик валентликка эга. Иккинчи мисолда бу нарса кузатилмайди. У маҳсулотни етказиб бериш маъносига эга.

К.Е.Зоммерфельд ва Х.Шрейбернинг фикрича, немис тилида актантага эга бўлмаган ва бир, икки ҳамда уч актанти отлар мавжуд. Бу хилдаги отлар орасида бевосита алоқа мавжуд эмас. Агарда уларни классификация қилиш жараёнида отларнинг семантикаси ҳисобга олинмасдан, уларнинг актанти миқдори ҳисобга олинса, биз қуйидаги

хулосаларга эга бўлишимиз мумкин. Бир актанти отлар тубандагича маъноларга эга:

а) фаолият:

das Scharren der Pferde.

б) иш-ҳаракат жараёни:

das Fallen des Laubs.

в) ҳолат:

der Schlaf des Jungen.

г) хусусият:

die Größe des Sportlers.

Икки валентли отлар ифода этади:

а) фаолиятни:

die Besichtigung der Ausstellung durch die Besucher.

der Kampf des Volks um die Befreiung.

б) ҳолатни:

die Freude des Schriftstellers über den Erfolg.

Уч валентли отлар ифода этадиган маънолар:

а) фаолият:

die Lieferung der Ware an die Verkaufsstellen durch den Großhandel.

б) хусусият:

die Dankbarkeit des Schiilers gegenüber seinem Lehrer für die Unterstützung.

Ноль валентли отлар одатда ҳаракат жараёнини ифода этади:

Das Blitzen.

От ва сифатларни семантик жиҳатдан классификация қилишдан ташқари уларни синтактик валентлик асосида таҳлил қилиш ва гапларнинг моделини кўрсатиш мумкин. Бу ерда авваламбор отларнинг морфолого-синтактик статусига асосланган ҳолда уларнинг учта структурал моделини бир-биридан ажратиш мумкин.

I -чи структурал модель: $S_n + \text{боғлама феъл} + S_n$

а) бир валентли предикат: Dieses Kleid ist ein Geschenk.

б) икки валентли предикат:

Goethe war der Lehrer mehrerer Dichtergenerationen.

в) уч валентли предикат:

Diese Anerkennung ist die Unterstützung des Sportiers durch die Regierung.

г) тўрт валентли предикатлар:

das wichtigste Ereignis im Jahre 1945 ist die Befreiung Europas vom Faschismus durch die Anti-Hitler-Koalition.

2-чи структурал модель: феъл + Sg.

а) бир валентли предикат: Er ist des Teufels.

б) икки валентли предикат: Mein Freund ist Frohen Mutes.

в) уч валентли предикат:

Er ist gleichen Sinnes wie sein Freund.

II-чи структурал модель: феъл + pS.

а) бир валентли предикат: Dieser Schrank ist aus Holz.

б) икки валентли предикат:

Der Mann ist in Sorge um seine Frau.

Агарда отларнинг модели феъл ва сифатларнинг модели билан қиёс қилинса, улар ўртасида бир қатор умумийликлар мавжуд эканлиги кузатилади.

Энди ўзбек тилидаги отларга хос бўлган валентлик устида тўхталиб ўтамиз. Ўзбек тилида сўзлар аффикслар, ёрдамчилар, сўз тартиби ва интонация воситасида алоқага киришади.

Отлар ўзбек тилида икки хил йўл билан ўзаро боғланади. Улар тенглашиш ва эргашиш деб аталади.

Тенгланиш йўли билан боғланишда бир хил синтактик вазифадаги икки ёки ундан ортиқ сўз санаш интонацияси ёки тенг боғловчилар орқали

муносабатга киришади. Бундай боғланиш натижасида гапнинг уюшиқ бўлаклари ҳосил бўлади. Масалан:

Тоғлар, адирлар, узоқ-яқиндандаги дарахтлар қурум босгандай қоп-кора тус олди. (А.Қаҳҳор. Опа-сингиллар. 26-бет).

Эргашиш йўли билан боғланишда бир сўз иккинчи сўзга тобеланиш асосида муносабатга киради. Эргашиш йўли билан боғланиш натижасида сўз бирикмалари ҳосил бўлади. Бундай боғланиш натижасида эга билан кесим муносабати ҳам ифодаланади. Бироқ бу муносабат сўз бирикмасини эмас, балки гапни ҳосил қилади. Эргашиш йўли билан боғланишда бир сўз ҳоким, иккинчи бир сўз эса унга тобе бўлади.

Ўзбек тилида сўзларнинг эргашиш йўли билан боғланиши уч хил: бошқарув, мослашув ва битишув.

Бошқарувда бир сўз бошқа бир сўзнинг маълум форма-шаклга киришини талаб қилади. Бошқарувда ҳоким сўзнинг талабига кўра тобе сўз маълум келишиқ кўшимчалари ёки кўмакчилар билан бирга келади. Бошқарув асосан феълларга хос бўлсада, у отларда ҳам учрайди. Масалан:

1. Пахтага кон Ўзбекистон.
2. Уят ўлимдан оғир (Мақол)

Мослашув йўли билан боғланишда икки сўз бир-бири билан грамматик-семантик жиҳатдан мувофиқлашади, улар бир-бирига мослашади. Бунда ҳоким сўзнинг формаси ўзгариши билан тобе сўзнинг формаси ҳам ўзгаради. Мослашув ҳодисаси эга ва кесимнинг ўзаро боғланишида яққол кўринади.

Мослашув сўз бирикмаларида ҳам учрайди. Бунда от билан от ёки олмош билан от муносабатга киришади. Қаратқич ва қаралмиш мослашув йўли билан боғланган бирикмани ҳосил қилади. Улар шахс ва сонда бир-бири билан мослашади: менинг ўғлим, сенинг ўғлинг, бизнинг ўғлимиз, сизнинг ўғлингиз.

Сўзларнинг битишув йўли билан боғланишида икки сўз ўзаро ҳеч қандай формал белгиларсиз муносабатга киришади. Бунда ҳоким сўз ўз

формасини ўзгартирса ҳам тобе сўз ўз формасини ўзгартирмайди. Битишувда сўзларнинг ҳоким ёки тобелиги одатда тартиб ва интонация билан белгиланади: кўм-кўк далалар, яшил қишлоқ, тез юрмоқ, чиройли ўйнамоқ каби. Буларда ҳоким сўз ё отдан, ёки феълдан бўлади. Ҳоким сўз отдан бўлганда, атрибутив бирикма туғилади: қизил қалам, ёруғ хона, баланд бино.

Сўзларнинг ҳар учала боғланиши натижасида ҳам тегишли сўз бирикмалари ҳосил бўлади.

Сўз бирикмаси семантик ҳамда грамматик жиҳатдан шаклланган бирон сўз туркумига мансуб бирдан ортиқ мустақил сўздан ташкил топган бўлади. Сўз бирикмаси битта мустақил сўз атрофига бирлашади.

Компонентлар орасидаги синтактик муносабатга кўра, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги сўз бирикмалари уч типга бўлинади:

1. Аниқловчили сўз бирикмалари.
2. Тўлдирувчили сўз бирикмалари.
3. Ҳолли сўз бирикмалари.

Аниқловчили сўз бирикмалари деганда кенг маънода отларнинг бошқа сўзлар билан бирикиши тушунилади, яъни отнинг от билан, сифат билан, сон, олмош ва бошқа сўз туркумларининг от билан бирикуви ва бошқалар.

Аниқловчи сўз бирикмаларида ҳоким сўз кўп ўринда от бўлади, тобе компонентларга эса сифат, сон, олмош, равиш ва бошқалар киради. Қиёсланг:

Тахта кўприк, колхоз клуби, Раённинг китоби, турколог Иванов, учта китоб, шу китоб, Холмат қассоб.

Қаратқич – аниқловчили сўз бирикмалари тубандаги маъноларни англатади:

1. Бирор нарсага эга бўлишлик:
Раённинг китоби.

2. Қон-қариндошлиқ, вақт-пайт, маълум соҳага, мақсадга олганлик, яқканинг умумга тегишлилиги, предметнинг миллат ёки маълум территорияга қарашлилиги сингари маънолар:

Ботирнинг қизи, ёшлиқ вақти, колхоз клуби, Қўқон араваси, Марғилон атласи, рус қизи, қарилар уйи.

2. Тобе сўз ҳоким сўзда ифодаланган предметнинг материални кўрсатади:

Зиғир ёғи, илик ёғи.

4. Бутундан қисм ифодаланади:

Қор парчалари, дарахтнинг шохи.

5. Турларига кўра нарсаларнинг тегишлилигини билдиради:

Анор дарахтларида анор шиғил чойнақдай - чойнақдай бўлиб осилиб ётибди (А.Қаҳҳор. Қўшчинор чироқлари. 85-бет).

Тўлдирувчи сўз бирикмаларининг компонентлари ўзаро бошқарув йўли билан муносабатга киришади. Уларнинг тобе компоненти предмет маъносини англатадиган сўзлардан бўлади. У қуйидаги сўзлар билан ифодаланади:

1. От ёки от ўрнида қўлланувчи олмошлар билан ифодаланади:

Ойқиз дарров отдан тушди-да, сув тўпланиб турган ерга келди ва энгашиб, тиниқ сувга разм солди. (Ш.Рашидов. Қудратли тўлқин. 21-бет).

2.Отлашган сўзлар билан:

а) Отлашган сифат билан:

Қозонга яқин юрсанг балоси юқар. (Мақол).

б) отлашган сон билан:

Тўнкани иккига бўлдим.

в) отлашган олмош билан:

Бундайларга қарши курашиш керак.

г) отлашган равиш билан:

Камига қарздормиз.

д) отлашган сифатдош билан:

Қўрққанга қўш кўринар.

Тўлдирувчили сўз бирикмаларининг ҳоким компоненти баъзан от билан ҳам ифодаланиши мумкин:

Ёвдан қўрққан ёвга дўст, элни суйган элга дўст. (Мақол).

Ҳолли сўз бирикмаларида тобе компонент ҳаракатнинг белгисини – сифати, бажарилиш усули, ҳолати, пайти ва миқдор-даражасини ифодалайди. Бундай бирикмаларда тобе компонент равиш, равишдош, сон, от, тасвирий сўз ва баъзан олмошдан бўлади.

От ҳолли сўз бирикмаларининг компонентлари бошқарув йўли билан алоқага киришади. Буларда тобе компонент от (кенг маънода исм) туркумига мансуб бўлиб, у ҳоким компонент вазифасидаги феъл билан боғланади. Қиёсланг:

Шаҳарга бордим, қишлоқдан чиқди, заводда ишлаган.

Хулоса қилиб айтсак отли сўз бирикмалари немис ва ўзбек тилларида умумийликдан кўра кўпроқ хусусийликка эга. Улардаги компонентлар бир-бири билан боғланишига ва тутган ўрнига кўра бир-биридан фарқланади.

Х У Л О С А

Тилшуносликда сўзларни туркумларга ажратиш борасида ягона фикр йўқ. Олимлар сўз туркумларини классификация қилишда турли томондан ёндашиб, уларни ҳар хил туркумларга ажратишган. Булар ичида энг кенг тарқалгани сўзларни 9 ёки 10 гуруҳга ажратиш бўлиб ҳисобланади.

Ҳар иккала тилда ҳам от асосий ва энг кенг тарқалган сўз туркумларидан бири бўлиб ҳисобланади. Отларга хос бўлган асосий хусусиятлардан бири – уларнинг ҳар қандай гап бўлаги вазифасини бажариб келишидир.

Немис ва ўзбек тилларидаги отларга бир қатор грамматик категориялар хос бўлиб, уларнинг айримлари бир-бирига мос тушса, бошқалари бир тилида мавжуд бўлиб иккинчисида йўқ. Масал, сон, келишик, турланиш каби категориялар қиёс қилинаётган ҳар иккала тил учун ҳам хос бўлса, артикл ва род категорияси фақат немис тили учун, эгалик категорияси эса ўзбек тили учун хос.

Тилшуносликдаги “валентлик” тушунчаси аслида кимёдан ўтган бўлиб, у сўзларнинг ўзаро синтактик алоқага киришиши ҳақидаги таълимотдир. Унинг тараққиётига С.Д.Кацнельсон, Л.Теньер, Р.М.Оленич, И.В.Мейнер, Г.Гвинес, К.Беккер, Я.Гримм, Ф.Блатс, В.Юнг, Дуден, И.Қўчқортоев каби тилшунос-олимлар муносиб ҳисса қўшган. Бу тилшунослар валентликни асосан феълларга боғлаб ўрганган. Улар феълларнинг ўтимли-ўтимсизлигини белгилаш билан бир қаторда уларни субъектив ва объектив феълларни бир-биридан ажратишни таклиф қилишади.

Ҳар бир гапда феъл валентликнинг марказини ташкил этади. Унда актив ва пассив валентлик мавжуд. Ҳар бир ҳоким сўз атрофида бўш ўринлар мавжуд бўлиб, уларни керакли актантлар билан тўлдириш талаб қилинади. Актантлар иккига ажратилади: зарурий компонентлар ва факультатив актантлар. Гап таркибидаги сўзларни кетма-кет тушириб

колдириш орқали зарурий (obligatorisch) факультатив компонентлар аниқланади.

Ҳар иккала тилда ҳам бир томондан ноль валентли (ҳеч қандай валентликсиз) феъллар мавжуд бўлса, иккинчи томондан учта зарурий компонентга эга бўлган феъллар ҳам мавжуд. Айнан мана шу зарурий актантлар асосида гап моделлари ишлаб чиқилади.

Вақт ўтиши билан тилшунослар валентликнинг феълдан ташқари бошқа сўз туркумларига ҳам хос эканлигига иқдор бўла борди. Эндиликда валентлик бошқа сўз туркумларига ҳам хос деган хулоса келтирилиб чиқарилган.

Отларга хос бўлган, энг кенг тарқалган валентлик – бу генитив (қаратқич келишик) келишигида турган валентлик бўлиб ҳисобланади.

Бунда қаратқич келишигида турган от аниқловчи, бошқа келишикдаги аниқланмиш сўз бўлиб ҳисобланади. Отларга ҳам ноль валентликдан то уч валентлик хос. Бу ерда феъллардан ясалган отлар кўпинча аниқланмиш сўз вазифасини ўтайди. Отларнинг валентлигини морфологик – синтактик нуқтаи назардан турли хил кўринишда моделлаштириш мумкин.

Немис ва ўзбек тилларидаги отларнинг валентлигини ташкил этувчи актантлар бир-бирига нисбатан тутган ўрни ва ўзаро боғланишига кўра бир қатор фарқ қилувчи томонларга эга.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
2. Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л., 1973, 358 с.
3. Амбариумян Р.С. Логико-семантический и синтаксический аспект теории валентности. АКД, М., 1977, 22 с.
4. Балякова Н.А. Чужое слово во внешней и внутренней речи. СПб, 2005, 164 с.
5. Байрачный Ю.П. Взаимодействие валентности глагола и пресуппозиции в немецком языке. АКД, М., 1991, 21 с.
6. Везерева М.Н. Синтаксис сложного предложения: структура, семантика, функционирование в тексте. Самара, 1994, 106 с.
7. Гулыга Е.В., Натанзон М.Д. Грамматика немецкого языка. М., 1962.
8. Гулыга Е.В., Натанзон М.Д. Синтаксис современного немецкого языка. М., 1966, 223 с.
9. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности. ВЯ, 1987, с. 20-31.
10. Кибардина С.М. Валентностные свойства немецких глаголов. Л., 1985, 109 с.
11. Колшанский Г.В. Логика и структура языка. М., 1965.
12. Колосова Е.И. О грамматической синонимии у глаголов книжного характера. – Труды Казанского университета, Казань, 2007, с. 63-65.
13. Засорин Л.Н. Понятие валентности в языке. Л., 1961, 151 с.
14. Зиндер Л.Р., Строева Т.В. Грамматика современного немецкого языка. М., 1962.
15. Михайлов Л.М. Коммуникативная грамматика немецкого языка. М., 1994, 256 с.
16. Николина Н.А. Филологический анализ текста. М., 2003, 256 с.
17. Наер Н.М. Стилистика немецкого языка. М., 2006.
18. Поликарпов А.М. Сложное предложение в немецкой разговорной речи. Архангельск, 2000, 448 с.

- 19.Плунган В.А. Парадоксы валентностей . Семиотика и информатика, 1998, вып. 36.
- 20.Понкротова Г.М. Валентность единиц лексико-фразеологического уровня. Л., 1988, 158 с.
- 21.Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и пролема валентности в современном немецком языке. М., 1978.
- 22.Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики текста. М., 2003, 312 с.
- 23.Формановская Н.И. Стилистика сложного предложения. М., 2007, 240 с.
- 24.Шендельс Е.И. Грамматика немецкого языка.
- 25.Brinker K. Linguistische Textanalyse. Berlin, 2005, 179 s.
- 26.Bondzio W. Zum Einfluß kommunikativ-pragmatischer Faktoren auf die Valenz – Deutsch als Fremdsprache. Leipzig. № 3, 1987. S. 65-128.
- 27.Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. L., 1962.
- 28.Grimm H.J. Was hat Artikelgebrauch mit Valenz zu tun? – Deutsch als Fremdsprache. Leipzig, 1989, S. 349-354.
- 29.Glinz H. Die innere Form des Deutschen. Bern und München. 1965.
- 30.Logaceva E.P. Grundfragen der Valenztheorie – Deutsch als Fremdsprache.№ 2, 1990, Leipzig, S. 65-71.
- 31.Sommerfeldt K.E. Zur Aufstellung von Satztypen substantivischer Sätze des Deutschen unter Einbeziehung der Valenz – Deutsch als Fremdsprache. № 2, 1989, Leipzig, S. 146-152.
- 32.Firle M. Zu einigen Wirkungspotenzen der Valenz des Verbs. – Deutsch als Fremdsprache. Leipzig, 1989, № 2, S. 153-158.
- 33.Helbig G.Schenkel. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. Leipzig, 1975.
- 34.Helbig G. Zur Valenz Verschiedener Wortklassen – Deutsch als Fremdsprache. № 1, 1989, Leipzig, S. 131-146.
- 35.Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. L., 1966.